श्री काशी संस्कृत ग्रन्थमाला ७८

माथुरीपञ्चलक्षणी

तथा

माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्

अतसीपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता।
सिंहास्यो दक्षिणे सूत्रं ध्वजं वामकरे दधन्॥

चौखम्भा संस्कृत संस्थान
पोस्ट बाक्स नं० १३९, वाराणसी

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

७८

माथुरीपञ्चलक्षणी

नेपालदेशीयेन श्रीमदुमानाथोपाध्यायेन विरचितया

व्याप्तिचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया सहिता

तथा

माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्

पं० श्रीहरिरामशुक्लविरचितव्याख्यया सहितं संशोधितञ्च

श्रीहरिहरशास्त्रिसङ्कलितपञ्चलक्षणीमाथुरीक्रोडपत्रेण च समलङ्कृतम् ।

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बाक्स नं० १३९

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्भा विश्वभारती
पोस्ट बाक्स नं० ८४
चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)
वाराणसी–२२१००१ (भारत)
फोन : ६५४४४

श्रीगणेशाय नमः ।

माथुरी पञ्चलक्षणी ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः, न तावद्-

अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते । 'नन्वित्यादिना' । अनुमितिहेतुरित्यस्यानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुरित्यर्थः । व्याप्तिज्ञान इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः, तथा चानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे उपोद्घात एव सङ्गतिरिति सूचितमिति प्राहुः । उपपादकत्वं चात्र ज्ञापकत्वम् ।

केचित्तु अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम्, तथा चानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपः तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः, घटकत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासात्, तथा च प्रागुक्तानुमितिलक्षणे उपो-

---

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ माथुरीपञ्चलक्षणीव्याख्या ।

अनुमानमप्रमाणम् प्रमाणाभासत्वात् प्रमाणामितिकारणतावच्छेदकधर्मशून्यत्वात् व्याप्तिज्ञानशून्यत्वादिति यावत्, इत्येवं चार्वाकमतं व्याप्तिसाधनेनानुमानप्रामाण्यं व्यवस्थाप्य पूर्वग्रन्थे चिन्तामणिकारा निरास्थन्नित्यभिप्रायकं पदमुपन्यस्यन्ति मथुरानाथाः, अनुमानप्रामाण्यं निरूप्येति । उपोद्घात इति । तत्त्वं च प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वम् ।

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः ॥ ३ ॥

इतरभेदानुमिताविति । अनुमितिरितरभिन्ना साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्याकारक ज्ञानजन्यज्ञानत्वादित्यनुमितावित्यर्थः । घटकमिति । तत्त्वं च तद्विषयिताव्यापकविषयितानिरूपकत्वम् । तद्विषयिताव्याप्यविषयितानिरूपकत्वं घटितत्वम्, यथा रामशब्दघटकत्वं रेफादौ । तत्र रामशब्दनिरूपितविषयिताव्यापिका या विषयिता सा रेफनिरूपितविषयि-

व्यभिचरितत्वम्, तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।

द्धात एव संगतिरत्र सूचितेत्याहुः ।

न तावदिति । 'अव्यभिचरितत्वम्' अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यम् । तत्र हेतुमाह । तद्धीति । हि यस्मात्तदव्यभिचरितत्वं नेति सर्वत्र सम्बध्यते । तथा च व्याप्तिर्यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा नेत्यर्थः पर्यवसितः । विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति न नञ्द्वयोपादानमनर्थकमिति विभावनीयम् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । वृत्तम् वृत्तिः, भावे निष्ठाप्रत्ययात् । वृत्तस्याभावोऽवृत्तम्, वृत्त्यभाव इति यावत् । साध्याभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तं, तद्यत्रास्ति तत्साध्याभाववदवृत्ति, मत्वर्थीयेनप्रत्ययात्, तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम् । तथा च साध्याभाववद्वृत्त्यभाववत्त्वमिति फलितोर्थ इति प्राञ्चः ।

ता तन्निरूपकत्वं रेफस्येति तत्र व्यापकत्वमुक्तम् । तच्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, प्रकृते रेफविषयितानां रामशब्दनिरूपितविषयिताधिकरणं यद्रामशब्दविषयकं ज्ञानं तन्निष्ठो योऽभावः स रेफविषयित्वाभावो न जातस्तत्र रेफविषयित्वस्यैव सत्त्वात्, जातश्च घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगित्वं घटे अप्रतियोगित्वस्य रेफविषयितायां सत्त्वात्, तन्निरूपकत्वस्य च रेफादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः(१) व्याप्तिपदार्थः अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यो न साध्याभाववदवृत्तित्वादिप्रतियोगिकभेदकूटवत्वादित्यनुमानाकारो 'व्याप्तिर्यत' इत्यादिपङ्क्त्या लभ्यते । प्रसिद्धैवेति । यथा पर्वतीयादिवह्निविशेषाभावकूटैर्वह्निसामान्याभावो बोध्यते । का व्याप्तिरित्युक्तावनुमानप्रामाण्योपपादक-

---

(१) प्रसङ्गाच्छिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं विषयादिपदार्थाः प्रदर्श्यन्ते तथाहि विषयास्त्रिविधाः । प्रकारसंसर्गविशेष्यभेदात् विषयताऽपि त्रिविधा प्रकारतासंसर्गताविशेष्यताभेदात् प्रकारात्मके विषये ज्ञानस्य सम्बन्धः प्रकारता । संसर्गरूपे विषये ज्ञानस्य सम्बन्धः संसर्गता । विशेष्यरूपे विषये ज्ञानस्य सम्बन्धः विशेष्यता । ज्ञाने विषयस्य सम्बन्धो विषयिता । सापि त्रिविधा प्रकारितासंसर्गिताविशेष्यिताभेदात् प्रकाराख्यविषयस्य ज्ञाने सम्बन्धः प्रकारिता । संसर्गाख्यविषयस्य ज्ञाने सम्बन्धः संसर्गिता । विशेष्यरूपविषयस्य ज्ञाने सम्बन्धो विशेष्यिता । यद्धर्मविशिष्टस्य येन सम्बन्धेनान्वयस्तन्निष्ठप्रकारतायाः स धर्मः स च सम्बन्धोऽवच्छेदको भवति यथा नीलो घटः इत्यत्र नीलपदार्थनिष्ठप्रकारताया धर्मविधयाऽवच्छेदकं नीलत्वम् सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकोऽभेदसम्बन्धः । तथा च नीलत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो नीलो घट इति वाक्याज्जायते एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

तदसत् । "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः" इत्यनुशासनविरोधात् , तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वात् । तच्चागुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीधितिरहस्ये च स्फुटम् । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । भूतलउपकुम्भं भूतलेऽघटमित्यादौ च भूतलवृत्तिघटसमीपतदत्यन्ताभावयोरप्रतीतेः । एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्ती-

---

त्वसङ्गतेरप्राप्तत्वादतोऽनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने इत्युक्तम् । न चानुमित्युपपादिका व्याप्तिः केत्युक्तावेव सर्वसामञ्जस्ये अलं ज्ञानान्तोपादानेनेति वाच्यम् । कथमनुमित्युपपादिका व्याप्तिरित्याकारकाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमेव तदुक्तमिति भावः । ननु प्रथमव्याप्तिपदोपादानस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । अनुमित्यनुत्पादकस्यापि घटस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो घटवांश्चेति समूहालम्बनज्ञानविषयत्वेन तत्रानुमित्युपपादकत्वाप्तिः स्यादतो व्याप्तिपदोपादानं कृतम् । तदुपादाने च व्याप्तिविशिष्टज्ञाने अनुमितिहेतुत्वान्वये तत्रापि अनुमित्युपपादकत्वस्यापि प्राप्तत्वादुद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयव्याप्यत्वनियमात् यथा धनवान् सुखीत्यादौ धनादेः सुखप्रयोजकत्वमिवेति भावः ।

बहुव्रीहीतरसमासेति । एवं च बहुव्रीहेर्मत्वर्थीयो भवत्येव अन्यथा पीताम्बरवानित्यादिप्रयोगा दुर्वाराः । तच्चेति । न कर्मधारयादित्यनुशासनं च । साधर्म्येति । गुणसाधर्म्येत्यर्थः । ननु नञ्गुणपदयोर्बहुव्रीहिं ततो मतुपं ततो भावे त्वं च विधाय गुणसामान्याभाववत्त्वं हि गुणानां साधर्म्यमिति ब्रूत । नञ्गुणपदयोर्बहुव्रीहिमात्रेणैव विवक्षितसाधर्म्यलाभे मतुपो वैय्यर्थ्यमित्यत्र प्रतिभाति । नञ्तत्पुरुषं विधाय ततो मतुबितित्वसङ्गतम् , अनुशासनविरोधात् । नञ्समासेऽगुणपदेनागुणवत्त्वस्याबोधनेन साधर्म्यप्रतिपादनस्यैव भङ्गापत्तेश्च । गुणप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्यबोधनेन द्रव्यादावतिव्याप्तेर्गुणादावव्याप्तेश्च । कर्मधारयं विधाय मतुब्विधाने वृत्तिद्वयं कल्पनीयम् , बहुव्रीहिमात्रकल्पने मत्वर्थे बहुव्रीहिरितिवार्त्तिकबलेन मत्वर्थस्य भानसम्भवादेकयैव बहुव्रीहिवृत्त्या वृत्तिद्वयप्रतिपित्सितार्थलाभादिति लाघवमूलकमेतदनुशासनम् । कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरपरत्वे तु, पीताम्बरवानित्यादौ बोधवैलक्षण्यमेव प्रयोजकमितिदिक् ।

यत्र रूढिशक्त्यासर्पजातिविशेषवाचकः कृष्णसर्पशब्दस्तत्र बहुव्रीहिणा विशेषजातेरप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपत्तये कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयो भवत्येव । यथा कृष्णसर्पवान् देशः ।

तत्समासानिविष्टेत्यादिग्रन्थस्यायं भावः । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासघटकीभूतपदाप्रतिपाद्यार्थविषयकबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । तेन तत्समासानिविष्टसमीपपदप्रतिपाद्यसामीप्यरूपार्थान्वयस्यव्युत्पन्नत्वेऽपि नोपकुम्भमित्यादिसमासस्य तत्समासत्वहानिरिति बोध्यम् ।

त्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतोऽवृत्ति यत्रेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम् । वृत्तौ साध्याभाववतोऽन्वयानुपपत्तेः । अव्ययीभावसमासस्याव्ययतया तेन समं समासान्तरासम्भवाच्च । नञुपाध्यादिरूपाव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्वात् ।

वस्तुतस्तु साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीह्युत्तरं त्वप्रत्ययः, साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, अन्वयश्चास्य वृत्तौ । तथा च साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरितत्वमिति फलितम् । न च व्यधिकरणबहुव्रीहिश्च न सर्वत्र साधुरिति वाच्यम् । अयं हेतुः साध्याभाववदवृत्तिरित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्तराभावेनात्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहेस्साधुत्वात् ।

साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः । तेन धूमवान्वन्हेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादिवृत्त्यभावस्य धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च वन्हौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन वन्ह्यभाववति धूमावयवे जलह्रदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूम-

---

एतेनेति । तादृशपदार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन । तमेवार्थं स्फुटयति । वृत्तौ साध्याभाववत इति । यदि भूतलोपकुम्भं भूतलाघटमित्यादि प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वमित्याग्रहश्चेत्तदा पूर्वोक्तयुक्त्या खण्डनं न सम्भवति तदाप्याह । अव्ययीभावसमासस्येति । असम्भवाच्चेति । सामर्थ्यविरहादेवेत्यर्थः । भूतलोपकुम्भमित्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वे अव्ययीभावसमासस्याप्यव्ययत्वेन तेन समं समासान्तरासम्भवात् तत्प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वं न स्यादित्यर्थं मनसि निधायाह । नञ् उपाध्यादीति । तथा च अव्ययीभावसमासघटकव्याकरणपरिगणिताव्ययेन सममव्ययीभावसमासातिरिक्तसमासान्तरस्य सम्पत्तिर्न भवतीति नियमार्थः । एवं च उपकुम्भमित्यस्य अव्ययत्वेऽपि व्याकरणपरिगणितत्वाभावात् शिष्टप्रयोगानुसारेण तेन समं समासान्तरस्य सम्पत्तिर्भवत्येव, साध्याभाववतोऽवृत्ति यत्रेति तु प्रामाणिकमेव नास्ति विवादग्रस्तत्वादिति दिक् ।

वह्नौसत्त्वेऽपिनातिव्याप्तिरिति । साध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिता या अधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तादृशावच्छेदकताभिन्नं यत् वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वं तदनिरूपिता या प्रतियोगिता तन्निरूपिताभावत्वेनैव तादृशवृत्तित्वाभावस्य निवेशः । ननु साध्याभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या अधिकरणनिष्ठावच्छेदकता ताद-

स्य वृत्तावपि न क्षतिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वह्नित्ववह्निजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः ।

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः । न च साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेषेण विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वात्यन्ताभाववान्घटान्योन्याभाववान्वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणताविशेषावच्छेदकतानिरूपिता सती वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावत्वेन । तथा च नातिव्याप्तिरिति भावः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभावनिष्ठा याऽवच्छेदकता तादृशावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता जलह्रदादिनिष्ठा तन्निरूपितैवाधिकरणनिष्ठावच्छेदकता जातेति नातिव्याप्तिः । उभयाभावमादायापि नातिव्याप्तिः धूमाभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या घटत्वादिनिष्ठावच्छेदकता तदनिरूपिता या अधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तद्भिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितैवोभयनिष्ठा प्रतियोगिता जातेति नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।

न क्षतिरिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता(१)काभावाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसन्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववत्वं लक्षणम् ।

जात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिरिति । येन सम्बन्धेन यस्य यत्र सत्त्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य तत्र स्वरूपेण अविद्यमानत्वात् ; यथा संयोगसम्बन्धेन वह्नेः पर्वतादौ सत्त्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य पर्वतादौ स्वरूपसम्बन्धेन अविद्यमानत्वं, एवं समवायेन गुणत्ववात ज्ञाने समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणत्वाभावस्य स्वरूपेणाविद्यमानत्वेऽपि विषयित्वसम्बन्धेन गुणत्वाभावस्य विद्यमानत्वात्तत्र ज्ञाने च ज्ञानत्वस्य समवायेन विद्यमानत्वाद्धेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन वृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादव्याप्तिरिति भावः । अव्याप्यत्वं नाम स्वाभाववद्वृत्तित्वम् ; धूमाभावाभावो हि धूमस्तद्वृत्तित्वस्य वह्नौ सत्वाद्धूमाभावाव्याप्यत्वं तस्य । वह्न्यभाववदवृत्तित्वाद्वह्निव्याप्यत्वं धूमस्य, एवं समवायेन सत्तावत्त्वेऽपि द्रव्या-

(१) साध्यतावच्छेदकधर्मनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः ।

शेषसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात् । तस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च वह्निमान् धूमादित्यादिभावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव । घटत्वात्यन्ताभाववान्पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव । समवायविषयित्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसमवाया-

---

दौ अव्याप्यत्वसम्बन्धेन सत्ताभावरूपसाध्याभावस्य सत्त्वात्तत्र च समवायेन जातिरूपहेतोर्विद्यमानत्वादव्याप्तिरिति भावः । अप्रसिद्ध्येति । घटत्वजातिरूपस्य साध्याभावस्य तु समवायेनैव घटादिरूपमधिकरणं प्रसिद्धम् । जातेः स्वरूपसम्बन्धेनाधिकरणन्तु अप्रसिद्धमेवेति भावः । समवायेनैव घटत्वाधिकरणं घट इति यावत् । अतिरिक्तत्वाभ्युपगमादिति । प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपादिति शेषः । एवं च प्रकृते घटत्वात्यन्ताभावः पटनिष्ठस्तदभावश्च स्वरूपेण सम्बन्धेन घटे तत्र पटत्वस्यासत्त्वेन नाव्याप्तिरिति भावः ।

अथ प्रमेयवद्वान् घटत्वात् इत्यादौ समवायेन साध्यतायां वस्तुमात्रस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वेन तन्निष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न । साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणत्वात् । विशिष्टान्यत्वघटकवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वघटकवृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । एवं च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकता घटत्वनिष्ठावच्छेदकता जाता तस्यामवच्छेदकतायां स्वसामानाधिकरण्यविरहात् तादृशावच्छेदकत्वानिरूपिता प्रतियोगिता वह्निनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपकोऽभावो वह्न्यभावस्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । प्रमेयवद्वान् घटत्वादित्यत्र च साध्यतानिरूपिता याऽवच्छेदकता सा प्रमेयत्वावच्छिन्ना प्रमेयनिष्ठाऽवच्छेदकता तादृशावच्छेदकताविशिष्टान्या या अवच्छेदकता सा घटत्ववान्नास्तीत्याकारकाभावीयप्रतियोगितानिरूपिता घटत्वत्वावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकता तस्यामवच्छेदकतायां प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठावच्छेदकतायाः सामानाधिकरण्यस्य तदवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेऽपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वविरहात् । कुतः स्वं प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकं प्रमेयत्वं तदनवच्छेदकं च घटत्वत्वादिकं तदवच्छिन्नत्वमेव घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायामिति तदनवच्छिन्नत्वविरहात् , अतः तस्यामवच्छेदकतायां

दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतः, तदीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् । साध्यसामान्यीयत्वञ्च यावत्साध्यनिरूपितत्वं, स्वानिरूपकसाध्यकाभिन्नत्व-

---

विशिष्टत्वं नास्तीति विशिष्टान्यत्वं समायातं तदनिरूपितप्रतियोगिताको योऽभावः स च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयवदभावस्तदधिकरणं यज्जात्यादिकं तद्वृत्तित्वं घटत्वे नास्ति अतस्तदभावस्य घटत्वे सत्वाल्लक्षणसमन्वयो जातः ।

स्वानिरूपकसाध्यकाभिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं । भेदप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धश्च निरूपकत्वमेवेति भावः । साध्यतावच्छेदकसमाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकीभूता या प्रतियोगिता सा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावनिरूपिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठा प्रतियोगिता न जाता कुतः साध्यतावच्छेदकस्य यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावे सत्त्वं तथा अन्यस्मिन्नपि प्रमेये सत्त्वं स्यात् , तत्र निरूपकत्वसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितावान्नेति भेदस्य प्राप्तत्वात् भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकेन सह विरोधित्वात् । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धश्च निरूपकत्वमेव; यन्निरूपितत्वं यत्र तन्निरूपकत्वं तत्र यथा वह्न्यभावनिष्ठप्रतियोगितायां वह्निनिरूपितत्वं वर्तते वह्नावपि वह्न्यभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वं वर्तते प्रमेयवान् ज्ञानत्वादित्यादा च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः प्रमेयाभावस्तस्य च यः कालिकेनाभावस्तन्निरूपितत्वमेव नतु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगिताको यः स्वरूपेणाभावस्तादृशाभावनिरूपितत्वं । तथा च कालिकसम्बान्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः प्रमेयाभावः तस्य च यः कालिकेनाभावस्तत्रैव सत्त्वम् । नतु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः प्रमेयाभावस्तस्य च यः स्वरूपेणाभावस्तत्र, तथाच साध्यतावच्छेदकप्रमेयत्वाधिकरणं यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्तथा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावोऽपि तत्र निरूपकत्वसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्याविद्यमानत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितायां अतः सा प्रतियोगिता न साध्यसामान्यनिरूपिता' जाता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणं यज्जात्यादिकं तद्वृत्तित्वाभावस्य ज्ञानत्वहेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रतियोगिताकाभावो गृह्यते तदभावनिरूपिता तत्सम्ब-

मिति यावत । अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्यादोषत्वात् । अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थले अभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वमभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम् । साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् ।

न च तथापि घटान्योन्याभाववान्पटत्वादित्यादावन्योन्याभावसाध्य-

न्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिता भवति, यथाऽत्रैव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकः प्रमेयाभावाभावो गृह्यते तदभावनिरूपिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगिता भवति, स्वस्य प्रतियोगित्वस्यानिरूपकं स्वानिरूपकं स्वानिरूपकं साध्यं यस्य प्रतियोगित्वस्य तत्स्वानिरूपकसाध्यकं तस्माद्भिन्नं तस्य भाव इत्यर्थः । यथा वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकमेव वह्न्यभावाभावो वह्निरूपः साध्यः तथा च स्वनिरूपकसाध्यकत्वे सति न स्वानिरूपसाध्यकमिति स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वं समायातम् । स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वाधिकरणवह्निनिष्ठभेदः पटभेदस्तत्प्रतियोगिता पटनिष्ठा तदवच्छेदकत्वं पटत्वे भेदप्रतियोगितानवच्छेदकीभूता च वह्न्यभावनिष्ठा वह्निनिरूपिता प्रतियोगिता प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धेन वन्ह्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । तथा साध्यतावच्छेदकं घटत्वाभावत्वं तदधिकरणं घटत्वाभावस्तत्र यो भेदः पटाभावनिष्ठप्रतियोगितावन्नेत्याकारको भेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं पटाभावनिष्ठप्रतियोगितायां तदनवच्छेदकत्वं घटत्वाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायां तदवच्छेदकसम्बन्धश्च समवायस्तेन सम्बन्धेन घटत्वाभावाभावश्च साध्यभावो घटत्वरूपस्तदधिकरणं घटस्तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य पटत्वादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

कारणतावच्छेदके चेति । अनुमितिकारणतावच्छेदके व्याप्तिज्ञाने इत्यर्थः । ननु अनन्तानन्तलक्ष्यभेदेन तत्र तत्र सध्यतावच्छदकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य विभिन्नतया अनेकव्याप्तिस्वरूपगौरवमाशङ्क्याह । अस्यैकोक्तिमात्रेत्यादि । साधारणोक्तिपरतयेत्यर्थः । अभावीयविशेषणताविशेषेणेति । वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकवह्न्यभाववृत्तिर्या प्रतियोगिता सा साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता भवति कुतः वह्न्यभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता वह्न्यभावनिष्ठा जाता वह्न्यभावाभावस्य च वह्निस्वरूपत्वात् तत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावाधिकरणजलह्रदादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । समवायदीति । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपको घटत्वाभावाभावरूपसाध्याभावस्तद्वृत्तिर्या प्रतियोगिता सा साध्यसामान्यनिरूपिता भवति कुतः घटत्वाभावाभावाभावस्य घटत्वाभावस्वरूपत्वात् तस्य च साध्यस्वरूपत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायस्तेन घटत्वाभावा-

कस्थले घटत्वादिरूपे साध्याभावे न साध्यप्रतियोगित्वं न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकः तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात् । न चान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटादिभेदात्यन्ताभावाभावो न घटादिभेदरूपः, किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् । यथाहि घटत्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावाग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तादृशसिद्धान्तो न युक्तिसहः । विनिगमकाभावेनापि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववद्घटभेदस्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । अतएव तादृशसिद्धान्तो नोपाध्यायसम्मतः । अतएव च 'अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता' इत्याचार्याः । अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटभेदे तल्लक्षणाव्याप्त्यापत्तेःअन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वात्यन्ताभावे तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । न चैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात् तद्वत्ताग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात् । उपाध्यायैर्घटत्वत्वाव-

---

भावाधिकरणे घटे पटत्वादेरवृत्तित्वेन लक्षणसमन्वयः । साध्याभावे इति । स च घटभेदात्यन्ताभावो घटत्वात्मकः । न साध्यप्रतियोगित्वमिति । साध्यसामान्यं च घटभेदरूपं तदीयप्रतियोगिता घट एव वर्तते नतु घटत्वे अतः साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता न साध्याभावनिष्ठेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वादिति । घटभेदात्मकसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् , तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव भेदत्वादिति भावः । घटस्वरूप इति । यद्वत्ताग्रहे यदत्यन्ताभावस्याग्रहस्तत्र तदभावाभावस्य तत्स्वरूपत्वमिति सिद्धान्तः, यथा घटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताभावस्याग्रहो घटात्यन्ताभावाभावस्य ग्रहस्तत्र

च्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च ।

न चैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यतां, किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्धवद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्यात्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभावस्तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः । इत्थंचात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया । अन्यथा घटान्योन्याभाववान्घटत्वत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः, तादात्म्यसम्बन्धस्यापि

घटाभावाभावस्य घटस्वरूपत्वमित्यर्थः, एवं घटभेदात्यन्ताभावाभावस्य घटभेदस्वरूपत्वमेव नतु घटत्वात्यन्ताभावरूपत्वमिति यावत् ।

आत्मत्वप्रकारकेति । आत्मत्वप्रकारकप्रमानिरूपिता या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिष्ठा या कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपको योऽभावस्तस्य स्वरूपेण साध्यता । आत्मत्वस्य वृत्तेरिति । तद्विशेषणे तु प्रकृते नाव्याप्तिः कुतः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतानिष्ठप्रतियोगिताकाभावात्मकं यत्साध्यं तादृशसाध्यस्य यः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः तस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावतया तद्वृत्तिकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावात्मकसाध्यनिरूपिता कालिसम्बन्धावच्छिन्नैव प्रतियोगिता तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणे जन्ये हेतोरात्मत्वस्यावृत्तेः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामिति । प्रमेयस्तादात्म्येन घटभेदवान् घटभेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिति पक्षसाध्यहेतुविन्यासः, । तथाच साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या घटभेदरूपसाध्यनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभावो घटभेदभेदरूपः घटभेदभेदरूपसाध्यभावे च घटभेदरूपसाध्यनिरूपितप्रतियोगित्वविरहात् कुतः घटभेदस्य घटभेदभेदाभावरूपत्वाभावादत आह । प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियो-

निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयनिरुक्तप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयम्। वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम्। एवं च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः। तादृशान्यतरस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात्। न च तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके सद्धेतावव्याप्तिरिति वाच्यम्। निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसंसर्गकनिर-

---

द्यपि अन्योन्याभावाभाव इति। तथा च नाप्रसिद्धिरिति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति। घटभेदाभावरूपसाध्याभावो घटरूपस्तद्वृत्तिर्या साध्यसामान्यघटभेदनिरूपिता प्रतियोगिता तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यन्तेन सम्बन्धेन घटभेदाभावाधिकरणे घटत्वे घटत्वत्वस्य वृत्तित्वेनाव्याप्तिः स्यात् तन्निरूपितत्वेनापि विशेषणत्वे तु नाव्याप्तिः कुतः तादात्म्यस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वं अत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वन्तु न तस्य तत्र सम्बन्धघटकतया समवायादीनामेव प्रवेशात्। एवञ्च समवायेन साध्याभावरूपघटत्वाधिकरणे घटे घटत्वत्वस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरिति बोध्यम्। इत्थञ्चेति। अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वस्वीकारे चेत्यर्थः। यदि तु प्रतियोगितावच्छेदकरूपएवासौ स्यात् तदा तु नात्राव्याप्त्यापत्तिः। घटत्वरूपे घटभेदाभावे या घटभेदाभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता तस्याः समवायस्यैव प्रतियोगिताच्छेदकसम्बन्धत्वात्। तत्र सत्त्वादिति। घटत्वे सत्त्वादित्यर्थः। तत्र घटत्वे समवायेनैव प्रतियोतावच्छेदकत्वम्। एवञ्चेत्यादि। पूर्वोक्तरीत्या नाव्याप्तिरिति बोध्यम्। अव्याप्तिरिति। वाच्यमिति। मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावाधिकरणे वृक्षे एतद्वृक्षत्वरूपहेतोर्विद्यमानत्वेनाव्याप्तिरिति भावः। साध्याभावत्वावच्छिन्नेतिविशेषणानुपादाने 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायाच्छुद्धसत्त्वाधिकरणत्वेन गुणादीनां विशिष्टसत्ताधिकरणत्वमपि गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना तादृशसत्ताऽभावनिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपको यः साध्याभावः स च तादृशसत्ताभावाभावरूपस्तद्वृत्तिर्या साध्यसामान्यनिरूपिता प्रतियोगिता सा च सत्ताभावनिरूपिता स च साध्याभावः सत्तारूप इति सत्तानिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायस्तेन सम्बन्धेन तादृशसत्तारूपसाध्याभावाधिकरणे गुणादौ गुणत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यात्। तद्विशेषणोपादाने तु साध्याभावत्वरूपगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना यानिरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता सा गुणादौ नास्ति विशेषणविशेष्योभयाधिकरणे एव विशिष्टाधिकरणत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् गुणान्यत्वस्य च गुणेऽसत्त्वा-

च्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च ।

न चैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यतां, किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नंसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्धवद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्यात्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभावस्तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः । इत्थंचात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया । अन्यथा घटान्योन्याभाववान्घटत्वत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः, तादात्म्यसम्बन्धस्यापि

घटाभावाभावस्य घटस्वरूपत्वमित्यर्थः, एवं घटभेदात्यन्ताभावाभावस्य घटभेदस्वरूपत्वमेव नतु घटत्वात्यन्ताभावरूपत्वमिति यावत् ।

आत्मत्वप्रकारकेति । आत्मत्वप्रकारकप्रमानिरूपिता या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिष्ठा या कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपको योऽभावस्तस्य स्वरूपेण साध्यता । आत्मत्वस्य वृत्तेरिति । तद्विशेषणे तु प्रकृते नाव्याप्तिः कुतः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतानिष्ठप्रतियोगिताकाभावात्मकं यत्साध्यं तादृशसाध्यस्य यः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः तस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावतया तद्वृत्तिकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावात्मकसाध्यनिरूपिता कालिसम्बन्धावच्छिन्नैव प्रतियोगिता तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणे जन्ये हेतोरात्मत्वस्यावृत्तेः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामिति । प्रमेयस्तादात्म्येन घटभेदवान् घटभेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिति पक्षसाध्यहेतुविन्यासः, । तथा च साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या घटभेदरूपसाध्यनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभावो घटभेदभेदरूपः घटभेदभेदरूपसाध्यभावे च घटभेदरूपसाध्यनिरूपितप्रतियोगित्वविरहात् कुतः घटभेदस्य घटभेदभेदाभावरूपत्वाभावादत आह । प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियो-

निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयनिरुक्तप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम् । एवं च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः । तादृशान्यतरस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । न च तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके सद्धेताव्व्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसंसर्गकनिर-

---

ग्यपि अन्योन्याभावाभाव इति । तथा च नाप्रसिद्धिरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । घटभेदाभावरूपसाध्याभावो घटरूपस्तद्वृत्तिर्या साध्यसामान्यघटभेदनिरूपिता प्रतियोगिता तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यन्तेन सम्बन्धेन घटभेदाभावाधिकरणे घटत्वे घटत्वत्वस्य वृत्तित्वेनाव्याप्तिः स्यात् तन्निरूपितत्वेनापि विशेषणत्वे तु नाव्याप्तिः कुतः तादात्म्यस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वं अत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वन्तु न तस्य तत्र सम्बन्धघटकतया समवायादीनामेव प्रवेशात् । एवञ्च समवायेन साध्याभावरूपघटत्वाधिकरणे घटे घटत्वत्वस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरिति बोध्यम् । इत्थञ्चेति । अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वस्वीकारे चेत्यर्थः । यदि तु प्रतियोगितावच्छेदकरूपएवासौ स्यात् तदा तु नात्राव्याप्त्यापत्तिः । घटत्वरूपे घटभेदाभावे या घटभेदाभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता तस्याः समवायस्यैव प्रतियोगिताच्छेदकसम्बन्धत्वात् । तत्र सत्त्वादिति । घटत्वे सत्त्वादित्यर्थः । तत्र घटत्वे समवायेनैव प्रतियोतावच्छेदकत्वम् । एवञ्चेत्यादि । पूर्वोक्तरीत्या नाव्याप्तिरिति बोध्यम् । अव्याप्तिरिति । वाच्यमिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावाधिकरणे वृक्षे एतद्वृक्षत्वरूपहेतोर्विद्यमानत्वेनाव्याप्तिरिति भावः । साध्याभावत्वावच्छिन्नेतिविशेषणानुपादाने 'विशिष्टं शुद्धान्नातिच्यते' इति न्यायाच्छुद्धसत्त्वाधिकरणत्वेन गुणादीनां विशिष्टसत्ताधिकरणत्वमपि गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना तादृशसत्ताऽभावनिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपको यः साध्याभावः स च तादृशसत्ताभावाभावरूपस्तद्वृत्तिर्या साध्यसामान्यानिरूपिता प्रतियोगिता सा च सत्ताभावनिरूपिता स च साध्याभावः सत्तारूप इति सत्तानिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च समवायस्तेन सम्बन्धेन तादृशसत्तारूपसाध्याभावाधिकरणे गुणादौ गुणत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यात् । तद्विशेषणोपादाने तु साध्याभावत्वरूपगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना यानिरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता सा गुणादौ नास्ति विशेषणविशेष्योभयाधिकरणे एव विशिष्टाधिकरणत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् गुणान्यत्वस्य च गुणेऽसत्त्वा-

वच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाववान्गुणत्वादित्यादौ सत्त्वात्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणाद्यवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः । न चैवं कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च तथापि कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये तस्य केवलान्वय्यनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमात् । तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वन्हिमद्गगनादित्यादावतिव्याप्तिः । वन्ह्यभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वाभावाच्चासद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभवसिद्धत्वादन्यथा धूमवान्वन्हेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात् । एवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावप्यव्याप्त्यापत्तिः । विशिष्टसत्त्वस्य के-

---

त् । विशिष्टसत्ताधिकरणता च द्रव्ये तत्र च गुणत्वस्यावृत्तेर्लक्षणसमन्वयः । अमुमर्थं वक्ति गुणकर्मान्यत्वविशिष्टेत्यादिना । निरवच्छिन्नसाध्याभावेति । साध्याभावश्चात्र संयोगरूपः ; कपिसंयोगिभिन्नमिति । कपिसंयोगवद्भेदः साध्यः साध्याभावश्च प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगरूपः यथा घटवद्भेदाभावो घटस्वरूपः । ननु अन्योन्याभावस्य अव्याप्यवृत्तिस्वरूपत्वेन अग्रावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षेऽपि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगवद्वृक्षभेदस्य सत्त्वेन केवलान्वयिन्यन्तर्भाव इत्याशङ्क्याह । अन्योन्याभावस्येत्यादि । देशकालानवच्छिन्नवृत्तिताकत्वं व्याप्यवृत्तित्वम् । अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्येति । साध्याभावस्येति यावत् । अव्याप्यवृत्तिः संयोगस्तद्वान् वृक्षस्तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो घटादौ तदभावश्च वृक्षे तत्र गुणत्वस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः । अतिरिक्तस्येति । प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगातिरिक्तस्येत्यर्थः । न च तल्लक्ष्यमिति । एवं च व्याप्तिमत्त्वं पक्ष-

वलसत्ताऽनतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः । गुणे गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेस्सर्वसिद्धत्वात् । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्या-दावव्याप्तिश्च । सत्ताभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप्रतियोगि-कहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितनिरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता-श्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । वृत्तिश्च न हेतुतावच्छेदकस-म्बन्धेन विवक्षणीया । अस्ति च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताभावाधि-करणतावद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपि-तविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ, हेतुतावच्छेदकसमवा-

---

वृत्तित्वञ्चोभयमेव सद्धेतुत्वप्रयोजकम्, नत्वन्यतरमात्रम्, अन्यथा धूमवत्पर्वतादिवृत्ति-त्वस्य वह्नौ सत्त्वात्सद्धेतुत्वव्यवहारः स्यात् । धूमव्याप्तेर्वह्नावसत्त्वादेव न तद्व्यवहारः वह्निमद्गगनादित्यादौ च मूलोक्तरीत्या व्याप्तिसत्त्वेऽपि पक्षे तमसि समवायेन गगनस्या-वृत्तेः पक्षवृत्तित्वाभावान्न तद्व्यवहारः । वृत्तेरप्रसिद्धेरिति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ तु वह्न्यभावाधिकरणह्रदादिनिरूपितवृत्तित्वस्य शैवालादौ प्रसिद्धेर्न तत्राप्रसिद्धिदोषः । सामन्याभावस्य विवक्षितत्वादिति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्व(१)धिकरणतानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता तादृशाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धा(२)वच्छि-न्ना साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेद-कसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयनि-रूपितवृत्तितानिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं व्याप्तिः । यथा घटप्रतियोगिकसंयोगेन घटस्यैव सत्त्वं न तु पटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य केव-लान्वयित्वात्, तथा द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यत्वनिष्ठाधेयता तादृशाधेयताप्रतियो-गिकस्वरूपसम्बन्धेन सत्ताभावाधिकरणतावद्वृत्तसामान्यं तन्निरूपिता या स्वरूपसम्ब-न्धावच्छिन्ना वाच्यत्वनिष्ठा वृत्तिता तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्ति इति तदभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वन्हेरित्यादौ च नातिव्याप्तिः, कथम् हेतुतावच्छे-दकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता सा वह्निनिष्ठा तादृशाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेनैव धूमाभावाधिकरणतावत् य-

---

(१) हेतुनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणतेत्यर्थः ।

(२) स्वरूपसम्बन्धेत्यादेः वृत्तितानिष्ठप्रतियोगितायामन्वयः ।

यसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणतावद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव केवलान्वयित्वात् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणतासम्बन्धेन सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणम् ।

वस्तुतस्त्वेतल्लक्षणकर्तृनये विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं न तु समवायसम्बन्धेन, तथा च प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव । तदुपादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यने-

---

दयोगोलकं तन्निरूपिता या वृत्तिता तस्या वह्नौ सत्त्वेन तदभावस्य तत्रासत्त्वात् । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ च धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता-पर्वतनिष्ठा तादृशाधिकरणतानिरूपिता या संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना धूमनिष्ठाऽऽधेयता-तादृशाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावाधिकरणतावद्ह्रदादिनिरूपिता या मीनशैवालादिनिष्ठा संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्तीति तदभावस्य धूमे सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमिति । उक्तलक्षणे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितेत्यादिविशेषणमित्यर्थः । तद्विशेषणानुपादाने तु हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना या सत्तानिष्ठाधेयता तादृशाधेयता प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेनैव या द्रव्यत्वाभावाधिकरणता गुणादिनिष्ठा तदाश्रयो गुणादिः तन्निरूपिता या सत्तानिष्ठा वृत्तिता तस्या विशिष्टसत्तायां सत्त्वादव्याप्तिः स्यात् विशिष्टशुद्धयोरनतिरेकादिति भावः । तदुपादाने तु विशिष्टसत्तारूपहेतुनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता द्रव्यनिष्ठा तन्निरूपिता या समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता विशिष्टसत्तानिष्ठा तत्प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावाधिकरणता गुणादिनिष्ठा तदाश्रयो गुणादिः तन्निरूपिता या समवायसम्बन्धावच्छिन्ना सत्तानिष्ठवृत्तिता तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्तीति तदभावस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । ननु समवायादिसम्बन्धेनेति । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानिरूपिताधारत्वसम्बन्ध एव हेतुतावच्छेदकः तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या आधेयता विशिष्टसत्तानिष्ठा तत्प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावाधिकरणताश्रयो गुणादिः तन्निरूपिता या समवायसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता शुद्धसत्तानिष्ठा तस्याः कुत्रापि सत्त्वं नास्तीति तदभावस्य विशिष्टसत्तायां सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । सम्बन्धित्वे सतीत्यपि विशेषणादिति ।

नापि विशेषणाद्वह्निमान्गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः । ननु तथाप्युभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तं नत्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ पर्याप्त्यात्मकसम्बन्धेनोभयत्वहेतुकेऽतिव्याप्तिः, घटत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः घटो न घटपटोभयमिति प्रतीतेरिति चेन्न । तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वात् । अत एवोक्तं निविशतां वा वृत्तिमत्त्वं साध्यसमानाधिकरणत्वं वेति केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकृता ।

केचित्तु निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यथोक्तसम्बन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्तमानं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्मवत्त्वं विवक्षितम् । धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणत्वव्यक्तेर्धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वेऽपि अयोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेरतथात्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

हेतुतावच्छेदकसमवायेन गगनहेतोः सम्बन्धित्वाभावात् तस्य तेन सम्बन्धेन कुत्रापि अवृत्तेर्नातिव्याप्तिरिति भावः । विशेषणं च साध्याभाववदवृत्तित्ववतो बोध्यम् । विशेषणीयत्वादिति । घटत्वरूपसाध्याधिकरणे घटे हेतुतावच्छेदकपर्याप्तिसम्बन्धेन घटपटोभयत्वरूपहेतोरवृत्तेः साध्यसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। निविशतां वेति । वह्निमान् गगनादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वं हेतोर्विशेषणम् गगनस्य समवायेन वृत्तिमत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यनुपदमेवोक्तम् । केचित्त्वित्यादि । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरभावस्यातिरिक्तत्वमते आद्यः सम्बन्धः । तस्यानतिरिक्तत्वमते तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति विवेकः । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्याभावत्वावच्छिन्ना निरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता या निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयावृत्तिहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नधिकरणता तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति लक्षणम् । अतथात्वादिति । अवृत्तित्वाभावात् वृत्तित्वादेवेति यावत् । वह्निनिरूपिता पर्वतवृत्तिरधिकरणता अयोगोलकादौ हेतुभूतवह्निनिरूपिताधिकरणता च वह्नित्वधर्मावच्छिन्नैवेति अयोगोलकनिष्ठवह्निनिरूपिताधिकरणताव्यक्तेः पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेश्चैक्याद्वृत्तित्वमेवेति नातिव्याप्तिः । यद्धर्मावच्छिन्नेतिविशेषणदानस्येदमेव फलम् । अन्यथा उभयो-

अन्ये तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-स्वाधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्ति निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्वमिति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यम्, स्वपदं हेतुपरम्। इत्थं च कपिसंयोगि-

---

रधिकरणताव्यक्त्योः स्वतो भेदस्यसत्त्वादवृत्तित्वं पर्वतनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणताया इति तादृशवह्नित्ववत्त्वं वह्नित्वमेवेति तच्च हेतौ वर्तत इति अतिव्याप्तिः स्यात् । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ तु निरवच्छिन्ना या वह्न्यभावनिरूपिताऽधिकरणता तदाश्रयह्रदाद्यवृत्तिर्भवति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वधर्मावच्छिन्नाधिकरणता धूमत्ववत्त्वं धूमत्वमेव तच्च धूमे इति लक्षणसमन्वयः । तात्पर्यमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना या स्वाधिकरणता (१)तादृशहेत्वधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं त(२)दवृत्ति यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता तादृशाधिकरणतावृत्ति अधिकरणता(३)त्वं तत्कत्वं व्याप्तिः । यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नधूमनिरूपकतानिरूपिता या पर्वतनिष्ठाधिकरणता तादृशधूमाधिकरणताश्रयपर्वतवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकर(४)णत्वं तदवृत्ति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठा या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपकवह्न्याभावत्वावच्छिन्ना या वन्ह्यभाववृत्ति वह्न्याभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता तदवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या निरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता ह्रदनिष्ठा तादृशाधिकरणतावृत्ति यदधिकरणता(५)त्वं तन्निरूपकत्वस्य धूमेसत्त्वात्समन्वयः । कपिसंयोगाभाववान्सत्वादित्यादौ च समवायसम्बन्धावच्छिन्ना या सत्तात्वावच्छिन्नसत्तानिरूपिताधिकरणता तादृशाधिकरणताश्रयगुणादिवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्ति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपको यः साध्याभाव(६)स्तद्वृत्तिर्या कपिसंयोगाभावनिरूपितप्रतियोगिता तदवच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्ना या निरूपकता तादृशनिरूपकतानिरूपिता याऽधिकरणता अग्रावच्छेदेन वृक्षनिष्ठाधिकरणता तादृशाधिकरणतावृत्ति अधिकरणतात्वं तन्निरूपकत्वं सत्त्वे इति समन्वयः । यथा घटनिरूपितभूतलनिष्ठाधिकरणत्वे पटनिरूपिताधिकरणतात्वस्य अवृत्तित्वं तद्वत्प्रकृतेप्यूह्यम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु नातिव्याप्तिः । संयोगसम्बन्धावच्छि-

---

(१) हेत्वधिकरणतेत्यर्थः ।
(२) तत्पदेनाधिकरणत्वस्यग्रहः । तदवृत्तीत्यस्य अधिकरणतात्वेऽन्वयः ।
(३) साध्याभावाधिकरणतात्वमितियावत् ।
(४) धूमनिरूपिताधिकरणत्वम् ।
(५) साध्याभावाधिकरणतात्वम् ।
(६) कपिसंयोगाभावाभावः ।

भिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः ।

लक्षणान्तरमाह —

साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्नो यस्साध्याभाववान् तदवृत्तित्वमित्यर्थः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिवारणाय साध्यवद्भिन्नेति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राञ्चः ।

तदसत । साध्याभाववदित्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः, साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

नव्यास्तु साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमिति सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययः । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः । एवं च साध्यवद्भिन्नवृत्तीत्यनुक्तौ संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः । तदु-

---

भवह्न्यधिकरणता अयोगोलकनिष्ठा तदाश्रयोऽयोगोलकं तद्वृत्तियां निरवच्छिन्नाधिकरणता तद्वृत्ति यद्धूमाभावाधिकरणतात्वं तन्निरूपकत्वस्यैव तत्रो सत्त्वात् ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतात्ववृत्तियों हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतानिरूपितावच्छेदकतावद्धर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितवृत्तितावद्यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तादृशाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावस्तादृशाभावीया या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता याऽधिकरणतानिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या निरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या अवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना धर्मनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या अवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता याऽवच्छेदकता तादृशावच्छेदकतावती या हेतुता तद्वत्वं व्याप्तिरिति लक्षणम् ।

इति प्रथमलक्षणव्याख्या समाप्ता ।

संयोगाभाववति द्रव्ये इति । मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति वृक्षे इति फलितम् । तद्वदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिरिति । यदि तु अधिकरणभेदेनाभावो न भिद्येत तर्हि गुणादिनिष्ठसंयोगाभावो मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावश्च न भिद्येत, तथा च गुणादिनिष्ठसंयोगाभावोऽपि वृक्षे तत्र द्रव्यत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यात् । अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकारे

पादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगाभावो गुणादिवृत्तिसंयोगाभाव एव अधिकरणभेदेनाभावभेदात् , तद्वद्वृत्तित्वाभावान्नाव्याप्तिः । नच तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्येवास्तु किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात् । तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् । न च तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्तद्वदवृत्तित्वमेवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमप्यत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वाद्भावरूपाभावस्य चाधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

ननु तथापि घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यत्र

तु गुणादिवृत्तिसंयोगाभावो हि गुणे एव न तु द्रव्ये इति गुणादिनिष्ठसंयोगाभाववति गुणादौ द्रव्यत्वहेतोरवृत्तेरव्याप्तिर्नास्तीति भावः ।

तथापीति । अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकारेऽपि । किं साध्याभाववदित्यनेनेति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निमत्पर्वतादिभिन्नजलह्रदादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वन्हेरित्यादौ च धूमवत्पर्वतादिभिन्नायोगोलकनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वन्हौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तस्येति । साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्य । तथापीति । यथोक्तलक्षणे तस्य प्रवेशस्वीकारेऽपि । असम्भवापत्तेरिति । वह्निमद्भिन्नजलह्रदादिवृत्तिर्यो द्रव्यत्वादिस्तद्वान्यः पर्वतस्तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमादौसत्त्वादेव सद्धेतुस्थले लक्षणस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । साध्याभावपदोपादाने तु नासम्भवः, कुतः, वह्निमत्पर्वतभिन्नह्रदादिवृत्तिर्यः साध्याभावो वह्न्यभावस्तद्वान् ह्रद एव तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयात् । एतदर्थमेवेति । असम्भववारणार्थमेवेत्यर्थः । असम्भवमुपपादयति, द्रव्यत्वादेरपीत्यादीना । साध्यपदं विहाय अभावपदमात्रोपादाने तु साध्यवत्पर्वतादिभिन्नह्रदादिवृत्तिर्योऽभावो द्रव्यत्वाभावाभावपदबोध्यद्रव्यत्वरूपस्तद्वान् पर्वतोऽपि तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वादसम्भवः स्यात् । साध्यपदोपादाने तु ह्रदादिवृत्तिर्यः साध्याभावो वह्न्यभावस्तद्वान् ह्रद एव तन्निरूपित वृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्वान्नासम्भवशङ्का । ननु भावरूपाभावस्याधिकरणभेदेन भेदाभ्युपगमे प्रकृते नासम्भवः कथम् द्रव्यत्वरूपद्रव्यत्वाभावाभावस्याधिकरणं ह्रद एव न तु पर्वतादि तत्र च ह्रदे धूमस्यावृत्तेः सत्त्वादित्याशङ्क्याह । भावरूपाभावस्येति । भेदाभावादिति । एवं च तादृशपदबोध्यद्रव्यत्वस्याधिकरणं यथा ह्रदादिस्तथा पर्वतादिरपि तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमादौ सत्त्वादसम्भव इति भावः ॥ तथापि इति । भेदाभावस्वीकारेऽपि ।

ननु घटाधिकरणदेशावच्छेदेन घटसंयोगस्य गगने सत्त्वं तथा च तत्र घटाकाशसंयोग-

घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात्सद्धेतुत्वादव्याप्तिः। साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतरस्वरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात्तत्र च हेतोर्वृत्तेः। न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः। साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैवसम्यक्त्वादिति चेन्न। अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनैतल्लक्षणकरणात्। तथा चाधिकरणभेदेनाभावभेदात्साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभावात्। न चैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यं, अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात्साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वादधिकरणभेदेनाभावभेदादिति वाच्यम्। यत्र प्रतियोगिसमानाधिकणत्वप्रतियोगिव्य-

---

घटत्वान्यतराभावरूपसाध्यस्यासत्त्वेनासद्धेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। घटानधिकरणेत्यादि। घटे इति। घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावरूपसाध्यवत् पटादि तद्भिन्ने घटे। विवक्षितमिति। यथा विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता विशिष्टसत्तावति द्रव्ये एव न तु शुद्धसत्तावति गुणादौ, तथा साध्यवद्भिन्नघटादिनिरूपितवृत्तितावतो घटाकाशसंयोगरूपस्य साध्यभावस्य घटे एव सत्त्वं न तु गगनेऽपीति नाव्याप्तिरिति भावः। अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनेति। एवञ्च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावो हि न घटाकाशसंयोगरूपोऽपितु तादृशसंयोगाधिकरणे तादृशसंयोगान्यतराभावरूपप्रतियोग्यनधिकरणे घटादौ वर्त्तमानोऽतिरिक्तस्तत्र च गगनत्वस्य हेतोरवृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः। तथाचेति। अभावाभावस्यातिरिक्तत्वस्वीकारे चेत्यर्थः॥ साध्याभावस्येति। घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावाभावस्य घटकाशसंयोगातिरिक्तस्य। प्रतियोगिमतीति। घटानाधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावरूपप्रतियोगिमति इत्यर्थः। घटानधिकरणदेशावच्छेदेन तादृशान्यतराभावो गगने वर्तते। गगने असत्त्वादिति। तस्य घटे एव सत्त्वं घटे च गगनत्वहेतोरसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इत्यर्थः। यदि तु अधिकरणभेदेनाभावो न भिद्येत तर्हि घटे विद्यमानस्य साध्याभावस्य घटाधिकरणदेशावच्छेदेन गगने विद्यमानस्य साध्याभावस्य चैक्यात्तदधिकरणं यथा घटस्तथा गगनमपीति गगने च गगनत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यादिति ध्येयम्।

हेतुमत्यसत्त्वादिति। ह्रदवृत्तिघटत्वाभावो ह्रदे एव न तु धूमवति पर्वते यदि तु अधिकरणभेदेऽपि अभावभेदो नस्यात्तदातु ह्रदवृत्तिघटत्वाभावाधिकरणं यथा ह्रदस्तथा पर्वतोऽपि पर्वतेऽपि घटत्वाभावस्य सत्त्वात्। तादृशाभावस्य चैक्यात् तत्र च पर्वते धूम-

धिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्तत्रैवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमो न तु सर्वत्र । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वादसम्भववारणाय साध्यपदोपादानात् ।

यद्वा घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावोऽतिरिक्त एव घटाकाशसंयोगघटत्वादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । घटत्वद्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तः, घटत्वद्रव्यत्वादीनामप्यनुगतत्वात् । तथा च द्रव्यत्वादिकमादायासम्भववारणायैव साध्यपदमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावेति । हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासम्भवः । नन्वेवमपि नानाधिकरणसाध्यके वन्हिमान्धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारा । प्रतियोग्यवृत्तित्वम-

---

स्य सत्त्वादव्याप्तिः स्यात्; अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमे तु ह्रदवृत्तिघटत्वाभावाधिकरणं ह्रद एव तत्र च धूमस्यासत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अध्यास इति । ज्ञानमित्यर्थः ॥ कपिसंयोगाभावे अव्याप्यवृत्तिरूपे एव अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमोऽस्ति । साध्यपदोपादानमिति । तादृशघटाभावादेरधिकरणभेदेन भेदानभ्युपगमेन तादृशाभावस्य हेतुमति अपि सत्त्वेन तत्र च धूमहेतोर्वृत्तित्वादव्याप्तिः स्यात् । साध्यपदोपादाने तु ह्रदादिवृत्तिवह्न्यभावाधिकरणं ह्रदस्तत्र धूमस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ अननुगततयेति । घटाकाशसंयोगस्य घटत्वस्य च अन्यतरत्वेन प्रवेशः अन्यतरत्वस्य च तद्भिन्नरूपत्वान्न तस्यानुगमकः कश्चिदस्तीति भावः ।

इति द्वितीयलक्षणव्याख्या ।

हेतोर्वृत्तावपि नासम्भव इति । तादृशविशेषणानुपादाने तु वह्निमद्घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य वह्निमति पर्वते सत्त्वेन तत्र च हेतोर्धूमस्यवृत्तित्वेनासम्भव एव स्यात्, तदुपादाने तु तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्तु प्रतियोगिन्यपि घटे पर्वते च वर्तत इति न तादृशान्योन्याभावोऽत्र विवक्ष्यते अपि तु वह्निमान्नेत्याकारक एव स च न प्रतियोगिनि पर्वते वर्तते किन्तु तद्भिन्ने ह्रदादावेव तत्र च धूमस्यावृत्तेर्नासम्भव इति ध्येयम् । नाना महानसचत्वरपर्वतगोष्ठादीनि अधिकरणानि यस्य साध्यस्य सनानाधिकरणकसाध्यकः ॥ तत्तद्व्यक्तित्वेति । महानसीयव्यक्तित्वेत्यर्थः । पञ्च-

पहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेन्न । वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिवदस्याप्यत्र दोषत्वात् । न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैवैतल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिरत्रासङ्गता केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तत्राऽपि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यद्वा साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः । अत्र तु तादृशाधिकरणत्वेनेति अधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् । अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्यात्र वैयर्थ्यमिति न कोऽपि दोष इति दिक् ।

सकलेति । साकल्यं साध्याभाववतो विशेषणम् । तथा च यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतोर्व्याप्तिरित्यर्थः । धूमाद्यभाववद्ध्रदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्वह्न्यादेरतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम् । साध्याभावविशेषणत्वे तत्तद्ध्रदावृत्तित्वादिरूपेण यो वह्न्यभावस्तस्यापि सकलसाध्याभावमध्यप्रवेशात्तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽ

मेन सह पौनरुक्त्यमिति । वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणत्वस्य पर्वतादीनामभावात्तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वस्य ह्रदादावेव सत्त्वात्तत्र च धूमस्यावृत्तित्वेनाव्याप्तिस्तु निरस्तैव ॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्येति । वाच्यत्ववद्घटत्वव्यक्तित्वावच्छिप्रतियोगिताकभेदस्य पटादौ प्रसिद्धेरित्यर्थः । अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति । (१)अखण्डपदं न खण्डमखण्डमिति यौगिकं न; अपि तु पारिभाषिकम् । न चाधिकरणत्वप्रवेशे फलाभावात् पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । अनेनैव व्याप्तिरितिसिद्धान्तात् काचित् तत्प्रवेशयुक्तापि अस्त्येवेति तात्पर्यम् ।

इति तृतीयलक्षणव्याख्या ।

---

(१) अयम्भावः साध्यवदन्यावृत्तित्वमितिलक्षणे अन्योन्याभावनिष्ठावच्छेदकता अधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता एतल्लक्षणे तु आधेयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सा च अधिकरणतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता इदमेवानयोर्वैलक्षण्यम् ।

सम्भवापत्तेः । न च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्तादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया । तेन द्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ सत्त्वादेः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । अन्यथा पर्वतादेरपि वह्न्यादेर्विशिष्टाभावादिमत्त्वेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिसामान्याभाववत्त्वेन च यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद्धूमस्यासम्भवात् । न च कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ वृक्षस्यापि तादृशसाध्याभाववत्त्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । किंचिदनवच्छिन्नायास्साध्याभावाधिकरणताया इह विवक्षितत्वात् । इत्थं च किंचिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वात्तत्र हेतोरप्यभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति यावत्येव कपिसंयोगा-

---

सत्त्वादेर्विशिष्टसत्ताभावेति । अयम्भावः, द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादेः शुद्धसत्ताधिरणत्वेऽपि विशिष्टसत्तानाधिकरणत्वेन तस्यामभवीयप्रतियोगित्वस्य सत्वे शुद्धसत्तायामपि सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय तादृशविवक्षायान्तु विशिष्टसत्तात्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकीभूतशुद्धसत्तात्वस्य तादृशप्रातियोगितावच्छेदकत्वाभावेन नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । गुणादावेव सत्त्वादिति । अत्रेदम्वक्तव्यम् , ये तु अधिकरणभेदेनाभावभेदे गौरवान्नतद्भेदेनाभावो भिन्न इति मन्यन्ते तेषां मते वृक्षे अवच्छेदकभेदेन संयोगस्य संयोगाभावस्य च समानाधिकरण्यसम्भवेन विरोधाभावेऽपि गुणादौ निरवच्छिन्नत्वेन विद्यमानस्य संयोगाभावस्य सावच्छिन्नत्वेन वृक्षे विद्यमानस्य तस्यैक्याद्गुणादावपि संयोगाभावस्य सावच्छिन्नत्वमेव प्राप्तम्, ऐक्यपक्षे प्रत्युत वृक्षेऽपि साध्याभावाधिकरणताया निरवच्छिन्नत्वमेवस्यादिति तन्मते कथमेष ग्रन्थो योजनीय इति चेत्तेषामयमाशयः । तथाहि व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोरपि अव्याप्यवृत्तित्वं स्वीकार्यम् । अव्या-

भावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । इत्थं च पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ यावदन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमानभावो न कपिसंयोगाभावः किं तु घटत्वाद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैवमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवद्भिन्नत्वादित्यादेरपि सद्धेतुतयाऽव्याप्तिः संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य संयोगरूपस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेऽन्योन्याभावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकरूपः किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिरन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तेरिति संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्यापि निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु सकलपदमत्राशेषपरं नत्वनेकपरम् एतद्घटत्वाभाववान्पटत्वादित्याद्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । तथा च किंचिदनवच्छिन्नाया निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताया व्यापकीभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगिता-

---

प्यवृत्तिपदार्थस्य च नासामानाधिकरण्यम् । यथावच्छेदकभेदेन संयोगस्य तदभावस्य च वृक्षवृत्तित्वम् । गुणादिवृत्तित्वेन संयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं वृक्षवृत्तित्वेन चाव्याप्यवृत्तित्वम् एवं च गुणादिवृत्तिकपिसंयोगाभावाधिकरणताया अभावैक्यवादिनयेऽपि व्याप्यवृत्तित्वस्य सुवचत्वाद्ग्रन्थः सुयोजनीय एव अवच्छेदकभेदेनैवाभावभेदस्वीकारादिति भावः ।

हेतावसत्त्वादिति । घटत्वे एव सत्त्वादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वनये तु न अस्य सद्धेतुत्वम् । संयोगवद्भिन्नत्वस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्येऽपि सत्त्वेन तत्र च द्रव्यत्वाभावस्य दुर्घटत्वात् । अन्यथेति । अनतिरिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे । अत्रेदं ध्येयम् , यद्भेदस्य योऽव्याप्यवृत्तित्वं स्वीकरोति तदभावस्यातिरिक्तत्वमपि स्वीकरोति, यथा कपिसंयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वं तदभावस्यातिरिक्तत्वम् । अतिरिक्तत्वे तु शाखायां वृक्षे न कपिसंयोगिभेद इति प्रतीतेर्यथा प्रामाण्यं तथा मूले वृक्षे न कपिसंयोगिभेद इति प्रतीतेश्च प्रामाण्यम् । यदि कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगरूपत्वं तदा तस्य मूलावच्छेद्यत्वासम्भवेन मूले वृक्षे न कपिसंयोगिभेद इति प्रतीतेरप्रामाण्यं स्यादिति ।

अशेषपरमिति । व्यापकत्वपरमित्यर्थः । एकव्यक्तिविपक्षे इति । अत्र निश्चितैतद्घटत्वाभावाभावरूपसाध्याभावः एतद्घटत्वव्यक्तिरूप एव तस्याधिकरणन्तु एकव्यक्तिरे-

वच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं लक्षणार्थः । न च सत्तादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वादुक्तद्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यादावव्याप्तिः । निर्वह्नित्वा-

वेति साध्याभावाधिकरणमत्रानेकमप्रसिद्धमित्यर्थः । लक्षणार्थ इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणता तस्या व्यापकीभूतो योऽभावस्तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता तदवच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकं तद्वत्त्वमित्यर्थः । वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यभावाधिकरणता ह्रदादिनिष्ठा तद्व्यापकीभूताभावश्च धूमाभावस्तत्प्रतियोगिता च धूमे तदवच्छेदकत्वं च धूमत्वे हेतुतावच्छेदकत्वं च तत्रैव तद्वत्त्वं धूमस्येति समन्वयः । एतद्घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ चैतद्घटत्वाभावाभावबोध्यैतद्घटत्वस्याधिकरणता एतद्घटनिष्ठा तद्व्यापकीभूताभावः पटत्वाभावस्तत्प्रतियोगिता च पटत्वे तदवच्छेदकत्वं च पटत्वत्वे हेतुतावच्छेदकत्वमपि तत्रैव तद्वत्त्वं पटत्वे इति समन्वयः । तादृशाधिकरणताव्यापकत्वं चाभावे तादृशाधिकरणतावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव यथा वह्न्यभावाधिकरणतावद्ह्रदादिनिष्ठात्यन्ताभावश्च घटाभावो न तु धूमाभावाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मश्च घटत्वं अनवच्छेदकधर्मश्च धूमाभावत्वं तद्वत्त्वं धूमाभावस्येति तस्य व्यापकत्वम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु अयोगोलकनिष्ठधूमाभावाधिकरणतावदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावो न वह्न्यभावः किन्तु वह्न्यभावाभावस्तत्प्रयोगितावच्छेदकधर्म एव वह्न्यभावत्वं न तु तदनवच्छेदकधर्मवत्त्वं वह्न्यभावस्येति तस्य न साध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वमिति न तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं वह्नेरिति नातिव्याप्तिः । निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वादिति । द्रव्यत्वाभावाधिकरणतागुणादिनिष्ठा तस्या व्यापकीभूतो योऽभावः सत्त्वादिसामान्याभावः कुतः तादृशाधिकरणतावद्गुणादिनिष्ठात्यन्ताभावश्च न प्रमेयाभावः किन्तुअभावान्तरमेव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वात्मकधर्मवत्त्वस्य सत्तादिसामान्याभावे विद्यमानत्वात्तस्य व्यापकत्वं तादृशाभावनिरूपिता च समवायसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता सत्तानिष्ठा तदवच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकं सत्तात्वं तद्वत्त्वं सत्ताया इति अतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । व्यापकत्वमित्युक्ताविति । प्रकृते नातिव्याप्तिरिति शेषः । द्रव्यत्वाभावाधिकरणतावद्गुणादिनिष्ठो यो भेदस्स च सत्ताभाववान्नेत्याकारको भेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सत्ताऽभावे तदनवच्छेदकत्वविरहादतो न सत्ताभावस्य तद्व्यापकत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । निर्धूमत्ववानिति । धूमाभावः साध्यः वह्न्यभावो हेतुः । निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावदिति । धूमाधिकरणतावत्पर्वतनिष्ठो यो महानसीयवह्निमान्नेत्याकारकभेदस्तत्प्रतियोगिता च महानसनिष्ठा तदवच्छेदकत्वमेव महानसीयवह्नि-

साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा ।

भावानां वह्निव्यक्तीनां सर्वासामेव चालनीयन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं नतु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान्योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा प्रकृते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् । तेन पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापकतानवच्छेदकत्वादित्येव परमार्थः ।

साध्यवदन्येति । अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृव्यक्ताविति तादृशाधिकरणताव्यापकत्वं न निर्वन्हित्वाभावस्येति अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । विवक्षितत्वादिति । पर्वतनिष्ठधूमाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं च हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवन्ह्यभावत्वधर्मावच्छिन्नवन्ह्यभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकवन्ह्यभावाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं वन्ह्यभावस्य हेतोरिति समन्वयः । तादृशाभावाधिकरणतावत्पर्वतनिष्ठात्यन्ताभावश्च घटाद्यभावो न तु वन्ह्यभावाभावाभावः पर्वते वन्ह्यभावस्य असत्त्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वे अनवच्छेदकत्वं वन्ह्यभावाभावत्वस्येति तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वं सिद्धम् । तेनेति । एतादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्वीकारेण । व्यापकतावच्छेदकत्वविरहादिति । पृथिवीत्वाभाववज्जलादिनिष्ठात्यन्ताभावश्च एकदेशावच्छेदेन कपिसंयोगाभावाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव कपिसंयोगाभावत्वस्येति साध्याभावाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वं नास्तीति भावः । यदि तु प्रतियोगिव्यधिकरणेत्यादिरूपं तद्गृह्यते तर्हि साध्याभावाधिकरणतावज्जलादिनिष्ठो यः प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो न कपिसंयोगाभावो नापि कपिसंयोगाभावाभावः किन्तु घटाद्यभावस्तत् प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वे अनवच्छेदकत्वं कपिसंयोगाभावत्वे तथा पृथ्वीत्वाभाववति जलादौ निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावो घटाद्यभावो न तु कपिसंयोगाभावस्तस्य सावच्छिन्नवृत्तित्वात् नापि कपिसंयोगाभावाभावः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वे अनवच्छेदकत्वं कपिसंयोगाभावत्वे इति अतिव्याप्तिः स्यादिति बोध्यम् ।

इति चतुर्थलक्षणव्याख्या ।

प्रथमलक्षणोक्तरीत्येति । साध्याभावनिष्ठेत्यादिरूपेणैव वृत्तित्वाभावस्य निवेशो

केवलान्वयिन्यभावात् । इति चिंतामणिः ॥

त्तित्वस्याभाव इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः । तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्वजलत्वोभयाभावस्य च हेतौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यवदन्यत्वं चान्योन्याभावत्वनिरूपितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमदन्यस्मिन् धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिर्न वा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावप्यव्याप्तिः । तस्यास्साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनान्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविरहात् । अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव । साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः । सर्वमन्यत्प्रथमलक्षणोक्तदिशाऽवसेयम् । यथा च अस्य न तृतीयलक्षणाभेदस्तथोक्तं तत्रैवेति समासः ।

सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वय्यव्याप्त्या दूषयति ।

केवलान्वयिन्यभावादिति । पञ्चानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वा-

---

न तु साध्याभावत्वादिरूपेणेति पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयमिति भावः । तत्तद्वन्हिमदन्यस्मिन्निति । पर्वतीयवह्निमत्पर्वतभिन्नमहानसादावित्यर्थः । सर्वेषां वन्हिमतां साध्यवदन्तर्गतत्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्यासत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । स्वावच्छिन्नभिन्नभदरूपस्येत्यस्यायमाशयः, यथा घटावच्छिन्नभिन्नभेदस्य घटानतिरिक्तत्वं तथा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावावच्छिन्नभिन्नभेदस्य वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावानतिरिक्तत्वम् । तथा च तदभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तदधिकरणं पर्वतादिकं तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वेनाव्याप्तिः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वपर्यवसितस्य अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वस्योपादाने च अत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासत्त्वेन तादृशाभावस्य संग्रहासम्भवेन नाव्याप्तिरिति भावः । समवायेन वन्हिमत इति । वह्न्यवयवस्येत्यर्थः । धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरिति । साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन साध्यवत्त्वं पर्वतादेरेव न तु वह्न्यवयवस्य तेन सम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च वह्निमान्नेत्याकारकस्तदधिकरणं न पर्वतादि किन्तु ह्रदादि तत्र धूमस्यावृत्तेर्नाव्याप्तिरित्यर्थः । तत्रैवोक्तमिति । अधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामनयोर्भेदोपपादनमुक्त-

दित्यादिऽव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके द्वितीयादिलक्षणचतुष्टयस्य तु कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेऽपि चाभावादित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात्, कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वस्याप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः । तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वं च तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितम् । एतच्चोपलक्षणं, द्वितीये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः । अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभावेन कपिसंयोगवद्भिन्नवृत्तिकापिसंयोगाभावो द्रव्यवृत्तिकपिसंयोगाभाव एव तद्वृत्तित्वादेतद्वृक्षत्वस्य । नच साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वं वक्तव्यम् । एवं च वृक्षस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेव असम्भवाभावात् । तृतीये साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्य घटकत्वे चालनीयन्यायेनान्योन्याभावमादाय नानाधिकरणकसाध्यके वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ इति व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् ।

माथुरी पञ्चलक्षणी समाप्ता ।

मित्यर्थः ॥ व्याप्यवृत्तीति । देशकालानवच्छिन्नवृत्तितावत्त्वं तत्त्वम्, केवलान्वयित्वं च अभावाप्रतियोगित्वं वस्तुमात्रवृत्तित्वमिति यावत् । अव्याप्यवृत्तीति । तत्त्वं च देशकालावच्छिन्नवृत्तितावत्त्वम् । तत्त्वं च वस्तुविशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन स्वतादात्म्योपादानात् द्रव्यत्वे गुणत्वात्मकवस्तुविशिष्टत्वसत्त्वेऽपि न द्रव्यत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वम् गुणत्वतादाम्यविरहात् स्वस्मिन् स्वतादात्म्यस्य सत्त्वेन सर्वस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गवारणाय द्वितीयम् । सद्धेताविति । व्याप्तिमत्त्वं सद्धेतुत्वम्, व्यभिचारिभिन्नत्वं वा, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताव्यापकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं वा, परामर्शीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वं हेतुत्वम् ।

उमानाथविरचिता माथुरीपञ्चलक्षणीव्याख्या समाप्तिमगमत् ।

विश्वनाथार्पणमस्तु ।

अथ माथुरी सिंहव्याघ्रलक्षणम्।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् ।

नापीति ॥ अत्र साध्यस्यासामानाधिकरण्यं न साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वाभावानाधिकरणत्वात् सत्ताया, नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं, द्वितीयेन पौनरुक्त्यापत्तेः । किं तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वं तदनाधिकरणत्वं च तद्वद्भिन्नत्वम्, अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनाविरहात्। तथा च साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं हेतोरव्यभिचरितत्वमिति फलितम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः । अव्याप्यवृत्तेरधिकरणता तु नाव्याप्यवृत्तिः। साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं च ग्राह्यम् । अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभा-

अथ माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या ।

द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति । गुणवृत्तिसत्ताया द्रव्यवृत्तिसत्ताऽनतिरिक्ततया साध्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वाधिकरणानिरूपितवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वेन तदभावस्य न तत्र सत्त्वं किन्तु गुणत्वादावेव तादृशाभावस्य चाधिकरणं गुणत्वादिकमेव तदनधिकरणत्वस्य सत्तायां सत्त्वादतिव्याप्तिः धूमवान्वह्नेरित्यत्र तु अयोगोलकीयवह्नौ साध्यभूतधूमाधिकरणपर्वतादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् तादृशाभावानधिकरणत्वस्य अयोगोलकीयवह्नौ असत्वेन अतिव्याप्त्यभावात् प्रसिद्धस्थलपरित्यागः । द्वितीयेनेति । साध्यवैय्यधिकरण्यानधिकरणत्वमितिद्वितीयलक्षणेनेत्यर्थः । तत्रापि साध्यवैयधिकरण्येत्यस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वादिति भावः । किन्त्विति । तथाच साध्यीभूतद्रव्यत्वाधिकरणत्वाभाववद्गुणादिनिरूपितवृत्तित्वस्यैव सत्तायां सत्त्वेन तदनधिकरणत्वस्य तत्र अभावात् अतिव्याप्तिवारणम् वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतौ साध्याधिकरणत्वाभाववज्जलादिनिरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य धूमे सत्वेन लक्षणसमन्वयो बोध्यः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताविति । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः कपिसंयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया वृक्षे मूलावच्छेदेन तदभावस्य सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वस्य एतद्वृक्षत्वे सत्त्वादव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः । न चाधिकरणत्वप्रवेशेऽपि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षे सत्त्वादव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । अव्याप्यवृत्तेरिति । तथाच कपिसंयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तदधिकरणताया अव्याप्यवृत्तित्वाभावेन न मूलावच्छेदेन तादृशाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षे सत्त्वं किन्तु गुणादावेव तत्र च एतद्वृक्षत्वस्याभावान्नाव्याप्तिरिति भावः । सत्ताया एव साध्यत्वेनेति ।

ववत्सामान्याद्येव तदवृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात्, स्याच्च समवायेन- वन्ह्यादौ साध्ये संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः। वन्ह्यधिकरणत्वाभावव- ज्जलहृदाद्येव तदवृत्तित्वाद्धूमादेः। इत्थं च साध्यतावच्छेदकाविशिष्टस- त्तात्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वाभाववद्गुणादि तद्वृत्तित्वाज्जातेः साध्यता- वच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवन्ह्यधिकरणत्वाभाववत्पर्वताद्यपि धूमस्य तद्वृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिः। वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या, तेन तादृशवन्ह्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। न चैवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणत्वाभा- ववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरेवाप्रसिद्धेरिति

विशिष्टशुद्धयोरनतिरिक्तत्वादिति भावः। अत्र यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् घट- त्वादित्यत्र विशिष्टशुद्धयोरनतिरिक्ततया वाच्यत्वस्यैव साध्यत्वेन तदधिकरणत्वाभावस्या- प्रसिद्धतया अव्याप्तिरेव सम्भवति तथापि यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपि- ताधिकरणत्वाभाववन्निरूपितवृत्तित्ववद्भिन्नत्वस्य विवक्षणेन घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्व- रूपधर्ममादाय तादृशस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवेन दोषासम्भवात् विशिष्टसत्तावान् जाते- रित्यत्र तु सत्तात्वरूपयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नाधेयताघटितलक्षणस्य समन्वयसम्भवात् अति- व्याप्तिरिति। न च तादृशाभाववत्सामान्यनिरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धाव- च्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवा- रणाय अग्रे व्यापकत्वघटितलक्षणस्यैव सिद्धान्ततया तत्र च वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकस- म्बन्धावच्छिन्नत्वस्यानिवेशनीयतया तादृशलक्षणानुसारेणैवातिव्याप्तेर्दत्तत्वात्। केचित्तु जातेरित्यस्य जातित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यर्थः तथा च स्वरूपस्यैव हेतुतावच्छेदक- सम्बन्धतया तादृशम्बन्धावच्छिन्नसामान्यादिनिरूपितवृत्तित्वप्रसिद्धया तत्रातिव्याप्तेस्तादृश- विशेषणोपादानेऽपि सम्भवोऽस्त्येवेत्याहुः। समवायेन वह्नौ साध्ये इति। अत्र यद्यपि साध्य- तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे हृदस्यापि कालिकादिना वह्न्यादिमत्त्वेन कथं तस्य साध्यानधिकरणत्वं तथापि जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानंगीकारेण तस्य साध्यानधिकरण- त्वसम्भवात्। वस्तुतो यत्किंचित्सम्बन्धेन साध्याधिकरणत्वाभाववन्निरूपितवृत्तित्वानधि- करणत्वघटितलक्षणस्यैवाभिप्रेततया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वाभाववद्धृदादि- निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिः अत एव धूमवान्वह्नेरित्यत्र यत्किंचि- त्सम्बन्धघटितलक्षणस्यागमनान्न तत्रातिव्याप्तिरभिहितेति। तादृशवह्न्यधिकरणत्वाभाववती- ति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाभाववतीत्यर्थः। न क्षतिः। नाव्याप्तिः आत्मभिन्नं घटत्वादित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववति आत्मनि केना- पि सम्बन्धेन घटत्वस्यावृत्तेः 'नित्येषु कालिकायोगात्' इति नियमेन कालिकसम्बन्धेनापि अवृत्तित्वात् इति भावः। वृत्तेरप्रसिद्धत्वादिति। द्रव्यगुणकर्मणामेव समवायानुयोगित्वा-

वाच्यम् । तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । साध्याधिकरणत्वाभावसामानाधिकरण्येत्युक्तौ धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ वह्निमदन्योन्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वानुधावनम् , अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं च ग्राह्यम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे धूमवदन्योन्याभावासत्त्वादव्याप्तिः स्यात् , स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वपटत्वादितत्तज्जातिमतोऽन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनातिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी संयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः ॥

इति प्रथमलक्षणम् ॥

दिति भावः । विवक्षितत्वादिति । तथा च सत्ताभावाधिकरणतावत्सामान्यनिष्ठाभावो न द्रव्यत्ववद्भेदाभावः किन्तु अभावान्तरमेव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य द्रव्यत्व वद्भेदे सत्वात् तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिः । अत्र व्यापकत्वं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं पूर्ववत् द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः नापि अन्योन्याभावघटितं निर्धूमत्ववान् वह्निमद्भिन्नत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः किं तु तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं विवक्षणीयम् तथा च न कोऽपि दोषः । अतो व्यापकत्वानुधावनमिति । तथा च वन्हिमदन्योन्याभावत्वस्य साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वेऽपि साध्याभावाधिकरणतावन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः साध्याभावाधिकरणताया अयोगोलकादावपि सत्त्वेन तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव वन्हिमदन्योन्याभावत्वे सत्वात् । धूमवदन्योन्याभावासत्त्वादिति । धूमावयवे समवायेन धूमस्य सत्त्वात् इति भावः । द्रव्यं जातेरित्यादाविति । हेतुतावच्छेदकस्य इतरवारकपर्याप्तिनिवेशेनैव (हेतुतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वनिवेशेन) धूमवान्वन्हेरित्यत्र तत्तद्वन्हिमदन्योन्याभावमादायातिव्याप्तेर्वारणसम्भवात् अप्रसिद्धसाध्यकस्थलानुधावनं तथा च घटान्योन्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वेन हेतुतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरस्त्येवेति । अव्याप्यवृत्तीति । तस्याव्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकारे तु प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगिभेदत्वे सत्त्वेन अतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । संक्षेप इति । प्रतियोगिवैय्यधिकरण्याघटितव्यापकत्वांगीकारे तस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् ।

इति प्रथमलक्षणव्याख्या ।

साध्यवैयधिकरण्यानाधिकरणत्वं वा ।
तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र

साध्यवैयधिकरण्यमिति । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम्, साध्यवदवृत्तित्वपरत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतो ऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ नाव्याप्तिः । अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांशस्याधिकस्य प्रवेशान्न साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यम् । अखंडाभावघटकतया चाधिकरणत्वांशस्य न वैयर्थ्यम् । साध्यवद्भिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं बोध्यम् । तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन वन्हिमतो भिन्ने यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः । अन्यथा पूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । शेषं पूर्ववत् । लक्षणद्वयमेकदैव दूषयति—

तदुभयमपीति । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं—साध्यानधिकरणानधिकरणत्वानियतं, साध्यानधिकरणावृत्तित्वव्याप्यमिति यावत् । तच्च व्यापकीभू-

अव्याप्यवृत्तिमत इति । अन्यथा कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षे कपिसंयोगिभेदसत्त्वादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । अखण्डेति । साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यत्र-वृत्तित्वपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावेऽन्वयः अत्र तु निष्ठत्वसम्बन्धेन तस्याधेयतायामन्वयः आधेयतायाश्चाधिकरणतायामन्वयः तस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावेऽन्वयः इदमेवानयोर्वैलक्षण्यम् । नक्षतिः । नाव्याप्तिः इदं वन्हिमद्गगनादित्यस्य सद्धेतुत्वांगीकारे असम्भवो न सम्भवति तस्यासद्धेतुत्वांगीकारे तु विशेषरूपेण संसर्गत्वानभ्युपगमे विषयतायाः संसर्गत्वानभ्युपगमे च दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयोबोध्यः एतस्याप्यनंगीकारे तु क्षतिपदं असंभवपरं द्रष्टव्यम् । पूर्ववदिति । प्रथमलक्षणोक्तवदित्यर्थः । लक्षणद्वयस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधकत्वाभावात् साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वपदं व्याचष्टे । साध्यानधिकरणानाधिकरणत्वानियतमिति । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणे साध्यानधिकरणानधिकरणे च उभयत्रैव साध्यानधिकरणानधिकरणत्वसत्त्वादिति भावः । व्यापकीभूतं चेति । तथाच व्यापकाभावस्य व्याप्याभावव्याप्यत्वेन व्या-

यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणानधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धमिति ॥

तं साध्यानधिकरणावृत्तित्वं च । तत्र । केवलान्वयिसाध्यके । अप्रसिद्धमित्यन्वयः । साध्यानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वरूपस्य तत्राप्रसिद्धेः ।

यत्किञ्चिदिति । यदि च साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किंतु साध्याधिकरणप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमात्रं तदा वन्हिमान् धूमादित्यत्र यत्किञ्चिद्वन्ह्यनधिकरणे पर्वतादौ वर्तमाने धूमेप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । अप्यर्थकचकारात्केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयः । तथा च व्यापकाभावाद्व्याप्यीभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्राप्रसिद्धमिति भावः । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति यथाश्रुतं तु न संगच्छते यथोक्तलक्षणद्वयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति ध्येयम् ।

भट्टाचार्यानुयायिनस्तु, तदुभयमपि, तदुभयलक्षणवाक्यमपि । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्, साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकम् । साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावसाध्यवत्सामान्यभिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमिति यावत् । तच्च । तादृशान्यतराभाववत्त्वं च । तत्र । केवलान्वयिसाध्यके । अप्रसिद्धमित्यन्वयः । साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु तदुभयवाक्यं न प्रागुक्ताभावान्यतरविषयबोधजनकमपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव । साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिन्यपि प्रसिद्धावित्यत आह । यत्किञ्चिदिति । शेषं पूर्ववदित्याहुः ॥

माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणं समाप्तम् ।

पक्षीभूतसाध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्य अप्रसिद्ध्याऽभावेन व्याप्यीभूतसाध्यवैय्यधिकरण्येत्यादिलक्षणस्याभावः सुलभ एव वन्ह्यभावात् धूमाभाववदिति भावः । नतत्सामान्यभेद इति । तथाच केवलान्वयिस्थले साध्याधिकरणत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि यत्किंचित्साध्याधिकरणत्वाभावस्य प्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चय इति । तथाच केवलान्वयिनि तादृशाभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वाच्यत्वहेतौ सत्त्वात् अव्याप्तिः सुदृढैवेति ।

इति श्रीहरिरामशुक्लकृता माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या समाप्ता ।

माथुर्य्याः पञ्चलक्षण्याः क्रोडपत्रम्

गिरो गुरूणां निध्याय प्रीतये दूरदर्शिनाम् ।
श्रिया हरिहरेणेदं क्रोडपत्रं प्रतन्यते ॥

(१)

२ पृ० ७ प०

अथ **विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति** मथुरानाथोक्तिः कथं सङ्गच्छते ? तद्रूपप्रागभावतद्रूपप्रागभावध्वंसयोरन्यतरघटकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य घटादौ सत्त्वेऽपि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्रासत्त्वादिति चेन्न, निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुताप्रसिद्धिरित्यस्यैव मथुरानाथाभिप्रेतत्वात् ।

(२)

३ पृ० १ प०

न कर्म्मधारयादिति । अत्र कर्म्मधारयपदं बहुव्रीहीतरपञ्चसमासान्यतमत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकम्, न तु षट्समासान्यतमत्वावच्छिन्ने, पञ्चमात्रगतान्यतमत्वापेक्षया षट्समासगतान्यतमत्वस्य गुरुत्वात् । यत् समासत्वस्यान्यतमत्वरूपतां विनाऽन्यद् दुर्वचम् । एतल्लघुशरीरान्यतमत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वलाभायैव बहुव्रीहीतरत्वोक्तिः, बहुव्रीहिघटितगुरुतरसमासान्यतमत्वस्य नियममध्ये प्रक्षेपस्यानावश्यकत्वात् ।

यत्तु बहुव्रीहीतरत्वानिवेशे साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र मतुप्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिः । अयं भावः—साध्यस्य अभाव इत्यर्थकतत्पुरुषसमासोत्तरं मतुप्प्रत्ययो न भवति, साध्यम् अभावो यस्येत्यर्थकबहुव्रीह्युत्तरं मतुप्प्रत्ययः साधुरेव । एवं च उक्तार्थकतत्पुरुषोत्तरमतुप्प्रत्ययस्यासाधुत्वनिर्वाहाय तदर्थकबहुव्रीह्युत्तरं तस्य साधुत्वनिर्वाहाय च नियमे बहुव्रीहीतरत्वनिवेशस्यावश्यकत्वम् । प्रकृते च तत्पुरुषार्थकबहुव्रीहिरेव, अतो मतुप्प्रत्ययः सुष्ठूपपद्यते । इत्युक्तम्, तच्च मनसि विचित्ररसं प्रसूते । यतो बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तुल्यार्थकत्वं पुरा केनापि पण्डितेन न श्रुतमिदानीमपि न श्रूयते । तथा हि साध्यम् अभावो यस्येतिविग्रहार्थकबहुव्रीहेर्मतुप्प्रत्ययान्तात् साध्याभिन्नाभावनिरूपितसम्बन्धिविशिष्टोऽवगम्यते, तत्प्रत्ययान्तात् साध्यस्य अभाव इतिविग्रहार्थकतत्पुरुषाच्च साध्यनिरूपिताभावसम्बन्धिविशिष्टः । एतावता किं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तुल्यार्थकत्वमायातम् ?

(३)

अथ धूमाधिकरणताया अपि वह्न्यभावाधिकरणत्वेन तन्निरूपितवृत्तिताया नियमतः पर्व्वतनिरूपितत्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नायास्तस्या धूमे सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्या-

दावव्याप्तिरिति चेदत्र प्राञ्चः,—अधिकरणतानिरूपितत्वमधिकरणनिरूपितत्वं चैतयोर्द्वयोर्नैको निरूपितत्वरूपानुगतो धर्म्मः । तथा सति धूमः पर्व्वते वर्त्तत इतिवद् धूमो धूमाधिकरणतायां वर्त्तत इति प्रतीत्यापत्तेः । अत एव विलक्षणनिरूपितत्वे सप्तम्यर्थतां स्वीकृत्योपपत्तिः कार्य्या, तादृशापत्तिश्च वार्य्या । एवं रीत्यैव कार्य्यस्य कारणं न तु कार्य्यताया इत्यादिकमुपपादनीयम् । षष्ठ्या विलक्षणनिरूपितत्वार्थकत्वात् ।

नव्यास्तु साध्याभाववच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावद्वृत्तिताया एव निवेशनीयत्वात् । दर्शिताधिकरणतानिष्ठं निरूपकत्वं च निरवच्छिन्नमधिकरणतात्वावच्छिन्नं वा कथञ्चिदित्येव स्वीकरणीयम्, न तु साध्याभावाद्यखिलधर्मावच्छिन्नत्वमपि मानाभावात् । एवञ्च निरूपकतायां साध्याभाववच्छिन्नत्वनिवेशनेनैवाधिकरणतानिष्ठनिरूपकताया व्यावर्त्तनसम्भवेन नाव्याप्तिः । एवञ्च घटत्वाभाववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ मथुरानाथप्रदर्श्यमानातिव्याप्तिरपि सूपपद्यते । अन्यथा घटत्वाभाववत्पटनिरूपितस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतावद्वृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति प्राहुः । प्रकृतपदार्थतत्त्वमविद्वद्भिः प्राचीनक्रोडपत्रकारैरत्र यः समाधानप्रयासः कृतः, स च श्रोतृवृन्दस्य व्यामोहकर एवेति तत्प्रदर्शनमुपेक्षितम् ।

(४)

६ पृ० २ प०

तस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये त्विति । अथ यथा प्रतियोगित्वनिरूपकत्वाधिकरणत्वावच्छेदकत्वकार्य्यत्वकारणत्वादीनां स्वावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि तेषां स्वरूपसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं सर्वसम्प्रदायानुमतं तथा घटत्वाद्यभावाभावानामपि स्वरूपसम्बन्ध एव नियामक आस्ताम्, अन्यथा प्रतियोगित्वादीनामपि समवाय्यादिको नियामकः स्यात् । एवञ्च व्याप्तिलक्षणे सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वनिवेशः साधीयानस्तु । न च स्वरूपसम्बन्धो घटत्वादिरूपघटत्वाभावाभावप्रतियोगिकत्वेन न क्लृप्तः समवायादेरेव क्लृप्तत्वादिति वाच्यम्, प्रतियोगितात्वादिना स्वरूपसम्बन्धप्रतियोगिताया अपि क्लृप्तत्वात् । न च स्वरूपसम्बन्धे स्वाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, भवन्मते समवायादौ घटत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपि स्वाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयतायाः कल्प्यत्वेन लाघवानवकाशात् । अन्यथा प्रतियोगित्वादेः स्वरूपसम्बन्धकल्पनेऽप्यगतिः स्यात् । इति चेन्न, यतः—अयं न विशिष्टसत्तावान् किन्तु विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिमान्, इयं न घटपटोभयवती किन्तूभयाभावप्रतियोगिमती अयं न द्वौ किन्तु द्वित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन प्रतियोगित्वादेः स्वावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि तस्य सम्बन्धान्तरस्वीकारावश्यकत्वम् । स्वाभावाभावादेः स्वरूपतापक्षे तु विशिष्टसत्ताभाववति देशे उभयविशेषाभाववति देशे च तदभावाभाववतोऽप्रतीतेः सुतरां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एव स्वाभावाभाववत्ताया नियामकत्वमुपगन्तव्यम् । न च स्वाभावा-

भावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावैलक्षण्यमुपगम्य उक्तप्रतीतिसमुदाय उपपाद-नीयः किं सम्बन्धवैलक्षण्येन तदवैलक्षण्येन वा इति वाच्यम् , एकस्यामेवाधिकरण-तायां लाघवेन वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नत्वस्वाभावाभावत्वावच्छिन्नत्वयोः कल्पनात् । इत्यकामेनापि तादृशसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधि-करणत्वं निवेशनीयम् ।

(९)

६ पृ० ४ प०

साध्यसामान्यीयेति । अत्र तादृशसाध्याभावत्वव्यापकसाध्यसामान्यीयप्रतियोगि-तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । तेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्र-मेयाभावस्य स्वरूपेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन साध्यस्य योऽभावः सो-ऽपि प्रमेयतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावान्तर्गतस्तस्य विशेषणताविशे-षेणाभावस्य साध्यरूपत्वेन विशेषणताविशेषोऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-भाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन प्रमेयात्मकसाध्या-भावाधिकरणे आत्मनि हेतोर्वर्त्तमानत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

न चैवमपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां काल-त्वादिहेतौ प्रमेयत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितवस्य निरुक्तसाध्याभावत्व-व्यापकतया साध्यसामान्यीयतया च तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति काले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् , तादृशसाध्याभावत्वसमनियतसाध्यसामान्ययिप्रति-योगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षणीयत्वात् ।

इदमत्रावधेयम् ,—विषयित्वसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले साध्यसामान्ययिप्रति-योगित्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावे कथमपि न हि सम्भवति । विष-यित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण योऽभावः स न निखिलप्रमेयस्वरूपः, न वा तादृशाभाववत्ताया नियामको विषयित्वसम्बम्धः । तथा सति प्रमेयाभावाभावत्वा-वच्छिन्नाविषयकशुद्धप्रमेयत्वावच्छिन्नविषयकज्ञाने प्रमेयाभावत्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्व-प्रसङ्गात् । अतो विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण योऽभाव एषोऽतिरिक्त एव तद्वत्तानियामकः स्वरूपसम्बन्ध इत्येव विचारसहम् ।

न च तादृशाभावाभावो निखिलप्रमेयस्वरूप एवास्ताम् , तद्वत्तानियामकस्तु स्वरूप-सम्बन्ध इति वाच्यम् , तथा सति प्रमेयत्वादिरूपप्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन सर्व्वत्र सत्त्वेन तादृशाभावाभावस्य तत्सम्बन्धेन सर्व्वत्र सत्त्वापत्तेः । एवञ्च जगदीशाद्यभिमतं साध्यवत्ताबुद्धेर्विरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं निवेशयितुं युक्तमेव । एतेन कपिसंयोगिनस्तादात्म्येन साध्यतायां सद्धेतौ कपिसंयोगिभेदाभावस्यातिरिक्तताया मथुरानाथस्वहस्तितत्वेन साध्याभावरूपकपिसंयोगिभेदे साध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वासत्त्वे-ऽपि साध्यवत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धतया स्वरूपस्य प्राप्तत्वेन तत्र नाव्याप्तिरिति समाहितम् ।

अथ साध्याधिकरणत्वाभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिः समुचिता। अन्यथा वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतास्थले तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया बहुन्यायविदसम्मतत्वेनाव्याप्तिः स्यात्। एवं सर्व्वत्र साध्याधिकरणत्वाभावाधिकरणतायाः स्वरूपसम्बन्धेन निवेशसम्भवेन साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितेत्यादिगुरुतरप्रयासो विफलश्च। इति चेन्न, प्राचीनमते तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावस्यासत्त्वात्। अवयवग्रन्थे गदाधरेणेति स्वहस्तितम्। साध्याधिकरणत्वाभावस्तु साध्याभाव एव। एवं च घटत्वाभावादिसाध्यकसद्धेतौ साध्याधिकरणत्वाभावस्य स्वरूपेणाधिकरणतानिवेशो न हि सम्भवति, तादृशाधिकरणत्वाभावस्य घटत्वस्वरूपत्वात्। अत एव सिद्धान्तलक्षणविचारे द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरेकादिति जगदीशलिखनम्

अथ गुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकृन्नये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावनिवेश एवोचित इति चेन्न, गुरुधर्म्मे अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकृन्मते अधिकरणत्वीयनिरूपकताख्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि असत्त्वात्। इति विशेषव्याप्तौ दीधितिकृता प्रगल्भलक्षणविचारे स्वहस्तितम्।

(६)

१० पृ० ४ प०

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति । ननु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य स्वरूपेण स्वप्रतियोगितादृशविशेष्यत्वानधिकरणघटावच्छेदेन कालेऽपि सत्त्वात् केवलान्वयितया केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव तद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथं तादृशाव्याप्तिनिरासाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वमिति चेन्न, यतो गगनाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिदेतावव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तादृशविशेषणमावश्यकम्।

(७)

१० पृ० १० प०

प्रतियोगितावच्छेदकवदिति । अथात्र घटभिन्नं कपालत्वादित्यादावव्याप्तिः, घटत्वात्मकसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटरूपसाध्याभावाधिकरणे कपाले हेतोर्वृत्तेः। यद्यपि घटनाशदशायामिदानीमिह कपाले न घट इति प्रतीत्या समवायसम्बन्धेन घटस्य निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या वक्ष्यमाणनिरवच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशनैवाव्याप्तिवारणं सम्भवति, तथापि गुणभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः, गुणत्वरूपसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन गुणात्मकसाध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणे आत्मादौ हेतोर्विद्यमानत्वात्। मैवम्, यत्साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदको यः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन तत्साध्याभावाधिकरण-

त्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमननुगमः, स्वनिरूपितत्व–स्ववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्याभावविशिष्टाधिकरणत्वस्य निवेशनीयत्वात् । न चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वदलं व्यर्थम्, विषयितया घटभेदवद्भिन्नभेदस्य घटभेदात्मकस्य ज्ञानभिन्ने सर्वत्र प्रतियोगिसत्त्वात् तद्वारणाय तस्य सार्थक्यात् । न चाभावस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यत्वे महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न–साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षणीयतया पुनरत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तद्विशेषणस्यात्रैव तात्पर्य्यात् । इति साम्प्रदायिकाः ।

गुरुचरणास्तु घटभेदाभावाश्रयो घटो न कपालमितिप्रतीतेः सर्व्वसम्मतत्वेन तत्प्रामाण्यानुरोधात् घटभेदाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः घट एव स्वीकरणीयत्वेन कपाले साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताविरहादेव न घटभिन्नं कपालत्वादित्यादावव्याप्तिः । इति प्राहुः ।

(८)

१० पृ० १२ पं०

इत्थञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापीति । अथात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनमनर्थकम्, भेदाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽपि निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव व्याप्तिलक्षणे विवक्षिततया घटान्योन्याभाववान् घटत्वत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकतादात्म्यसम्बन्धस्य तादृशसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरव्याप्त्ययोगात् । इति चेदत्र केचित्––वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिप्रतियोगिताकाभावादरपक्षे स्वामित्वादिसम्बन्धेन धनाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां तद्व्यक्तित्वादिहेतौ साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकेन स्वामित्वसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिभिया यथोक्तलक्षणे साध्याभावत्वावच्छिन्नसम्बन्धिताया एव प्रवेशनमावश्यकम् । एवञ्च साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्याभावस्य घटत्वस्याधिकरणे घटत्वत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिर्दुष्परिहारेति प्रतियोगितायां तादृशविशेषणम् । इति वदन्ति । तन्न मनोरमम्––संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्येव वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याऽप्यतिरिक्तत्वमेव मथुरानाथाभिप्रेतमिति स्वामित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावस्यातिरिक्ततया साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकेन स्वरूपसम्बन्धेन तादृशातिरिक्तसाध्याभावस्याधिकरणत्वप्रसिद्धेरव्याप्त्यनवकाशात्, चैत्रे स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधनाभावो नास्तीति नञ्समभिव्याहृतानुयोगिवाचकपदप्रकृतिकसप्तम्या अधिकरणत्वावगाहिशाब्दप्रमानिर्व्वाहानुरोधेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावस्याऽतिरिक्ततायाः एव युक्तत्वाच्च । न चैवं स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्य्योक्तलक्ष-

णस्य स्वामित्वेन धनाद्यभावप्रतियोगिनि धनादावव्याप्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगित्वलक्षणाव्याप्तिपरीहाराय धनादेः स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाभावस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽपि निरुक्ताधिकरणत्वावगाहिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन स्वामित्वेन धनाभावाभावस्यातिरिक्तत्वस्यापि स्वीकारावश्यकत्वात् ।

वस्तुतस्तु अधिकरणत्वादेरिव सम्बन्धितताया अनुगताकारपृथग्धीविशेषसिद्धतया विनिगमनाविरहेण साध्याभावाधिकरणताघटितव्याप्तेरिव साध्याभावसम्बन्धिताघटितव्याप्तेरपि व्यतिरेकिसाध्यकानुमितिप्रयोजकत्वस्य दुष्परिहारतया तादृशसम्बन्धिताघटितव्याप्तिलक्षणस्य घटभिन्नं घटत्ववत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय परिचायकशरीरे अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वं निरुक्तप्रतियोगितायामवश्यं विशेषणीयम् ।

(९)

१६ पृ० १ प०

अन्ये त्विति । अथ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न–हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न–स्वाधिकरणताश्रयनिरूपित–निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नवृत्तित्वाभाववन्निरुक्तसाध्याभावकत्वमेव निवेश्यताम्, किं तादृशगुरुतरनिवेशेन ? न च गुणकर्म्मान्यत्व विशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तारूपनिरुक्तसाध्याभावस्य निरुक्तहेत्वधिकरणनिरूपितनिरुक्तवृत्तित्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम्, निरुक्तस्वाधिकरणताश्रयनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नवृत्तित्वाभाववन्निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमेतादृशार्थस्योक्तत्वात् ।

अत्र ब्रूमः । अधिकरणभेदेनाधिकरणताया नानात्वमते ह्रदनिष्ठधूमाभावाधिकरणतायां हेत्वधिकरणाऽयोगोलकनिरूपित–स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नवृत्तित्वाभावसत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो निरुक्तनिवेशनमिति । न च साध्याभावाधिकरणतासामान्ये निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया महागौरवापत्तेः ।

(१०)

१८ पृ० ४ प०

'यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावादिति । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्म्मान्तरघटितत्वस्यैव व्यर्थविशेषणघटितत्वरूपत्वात् साध्यवद्भिन्नवृत्ति साध्याभाववदवृत्तित्वत्वस्य साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वत्वाघटितत्वेनोक्तलक्षणं न व्यर्थविशेषणघटितामिति भावः ।

(११)

१८ पृ० ६ प०

तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेरिति । अथैतल्लक्षणेऽपि साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । एवञ्च साध्याभावपदाऽऽनर्थक्यशङ्कायामप्याधिकरणत्वस्य तादृशेनैव सम्बन्धेन वि-

वक्षिततया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावादिसाध्यकात्मत्वादिहेतौ तादृशकालिकसम्बन्धेन हेतुमत्यसतः साध्यवद्भिन्नवृत्तेरधिकरणे आत्मत्वस्यासत्त्वाल्लक्षणगमनसम्भवेन कथमसम्भवोक्तिः सङ्गच्छते ? इति चेन्न, यतस्तादृशप्रमेयाभावाभावत्वं निखिलप्रमेये नाभ्युपेयते, परन्तु लाघवात् केवलान्वयिष्वेव । तथा चात्मघटान्यतरत्वप्रतियोगिकस्वरूपकालिकान्यतरसम्बन्धेन यः साध्याभावत्वावच्छिन्नाभावस्तस्यापि साध्यतया साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकनिरुक्तान्यतरसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवर्तमानस्य आत्मघटान्यतरत्वस्याधिकरणे आत्मनि हेतोर्वृत्तेरसम्भवोक्तिर्निराबाधैव ।

न च तथापि जात्यभाववान् जातित्वादित्यत्र साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदक–समवायसम्बन्धेन जातिरूपहेत्वधिकरणे कस्याप्यसत्त्वात् सूपपाद एव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्, स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धस्यापि निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतया लाभसम्भवेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिगगनाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वादसम्भवस्य वज्रलेपायमानत्वात् ।

(१२)

२० पृ० ४ प०

यद्वेति । ननु घटत्वघटाकाशतत्संयोगान्यतराभाववान् गगनत्वात् इत्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारैव घटत्वघटाकाशतत्संयोगस्यानुगततया तत्र तादृशान्यतराभावाभावत्वकल्पने बाधकाभावात् क्लृप्तानां तथात्वकल्पनसम्भवे अतिरिक्ततथात्वकल्पनाऽनौचित्यादिति चेन्न, यद्वेति वाकारस्याऽनास्थासूचकत्वात् । वस्तुतो घटत्वघटाकाशतत्संयोगान्यतराभावाभावस्य घटे व्याप्यवृत्तित्वन्निरवच्छिन्नवृत्तिकतया घटे किञ्चिदवच्छेदेन तादृशान्यतराभावो नास्तीति प्रतीतेरप्रामाणिकत्वम्, परन्तु तादृशान्यतराभावाभावस्य तादृशान्यतरस्वरूपत्वे तादृशान्यतरान्तःपातिघटाकाशतत्संयोगस्य अवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतीतेः प्रामाणिकत्वापत्तेः । अतिरिक्तत्वपक्षे घटे तादृशाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतीतेर्न प्रामाणिकत्वम् । घटाकाशसंयोगाभावत्वेन साध्यत्वे तादृशसाध्यस्य केवलान्वयितया व्याप्यवृत्तित्वाद् भेदस्य तद्वद्भिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरव्याप्तिरशक्योच्छेदेत्यन्यतराभावस्य साध्यत्वम् ।

(१३)

२६ पृ० १७ प०

केवलान्वयिन्यभावादितीति । ननु केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन पञ्चानां लक्षणानां दूषणमसङ्गतं साध्याभाववदवृत्तित्वादिलक्षणस्य स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वादिस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभाववत्त्वार्थे कृते केवलान्वयिन्यव्याप्तिविरहादिति चेन्न, धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकवृत्त्यनियामकस्वामित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । न च तादृशलक्षणस्य स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-

ववद्वृत्तित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावत्वार्थकरणान्नैष दोष इति वाच्यम्, धनी द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वस्य धनत्वावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वसम्बन्धाभावसत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः ।

प्रमादपरिकल्पितं यदि च किञ्चिदालोचितं
तदस्ति मम दूषणं पुरुषधर्म्म एव भ्रमः ।
यदत्र नवकल्पनाकलिततर्कवाग्वैभवं
तदेव गुरुदैवतस्फुरदमोघशिक्षाफलम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नभट्टाचार्य्यान्तेवासि-श्रीहरिहरशास्त्रि-सङ्कलितपञ्चलक्षणीमाथुरीक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
प्रमाणमितिका	प्रमितिकर	१	१
रितर	अनुमितिरनुमितीतर	१	६
त्वाप्तिः	त्वाप्राप्तिः	३	५
रु	रू	३	२०
स	सा	४	११
धूमस्तद्व	धूमस्तद्वद्व	५	१८
ध्य	साध्या	७	१४
ह्नया	वह्नय	१६	१४
ध्य	साध्या	१९	५
तद्‌भिन्न	तद्भिन्नभिन्न	२०	७
च्छिप्र	वच्छिन्नप्र	२१	४
भ	भा	२२	२
स	सामा	२२	७
व	भावे	२६	१

ववद्वृत्तित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावत्वार्थकरणान्नैष दोष इति वाच्यम्, धनी द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वस्य धनत्वावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वसम्बन्धाभावसत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः ।

प्रमादपरिकल्पितं यदि च किञ्चिदालोचितं
तदस्ति मम दूषणं पुरुषधर्म्म एव भ्रमः ।
यदत्र नवकल्पनाकलिततर्कवाग्वैभवं
तदेव गुरुदैवतस्फुरदमोघशिक्षाफलम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नभट्टाचार्य्यान्तेवासि-श्रीहरिहरशास्त्रि-सङ्कलितपञ्चलक्षणीमाथुरीक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
प्रमाणमितिका	प्रमितिकर	१	१
रितर	अनुमितिरनुमितीतर	१	६
त्वाप्तिः	त्वाप्राप्तिः	३	५
रु	रू	३	२०
स	सा	४	११
धूमस्तद्वृ	धूमस्तद्वद्वृ	५	१८
ध्य	साध्या	७	१४
ह्वया	वह्वय	१६	१४
ध्य	साध्या	१६	५
तद्भिन्न	तद्भिन्नभिन्न	२०	७
च्छिम्र	वच्छिन्नप्र	२१	४
भ	भा	२२	२
स	सामा	२२	७
व	भावे	२६	१
